

köz uşında aspan tönip jerge konıp, jakındasıp, cımdaskanday körineği. "Belirsiz bir ümit bekleyen aç göz, etrafı araştırıyor. Bazen gökyüzü ufuktan dolaşıp yere konmuş, yaklaşıp birleşmiş gibi görünüyor." (ME1. 70-14)

Tanıskalı üşinşi kün. Ravşanmen bul èli sırlaskan jok. Birak üyrenisken, katar ösken adamday tez jakındasıp ketti. Ekevi köp èngimelesedi. Okıgan kitapların aytıadı. İlgıy pikirleri bir jerden şıgadı. "Tanışalı beri üçüncü gün. Ravşan ile henüz sır paylaştıkları yok. Fakat bilgili, çok yetişkin bir insan gibi yaklaşıverdi. İki kişi çok sohbet ediyor. Okudukları kitapları birbirlerine anlatıyorlar. Hep fikirleri bir yerden çıkıyor." (TA. 61-26)

Kırg. Akbaranın soñunan cele-cortup Taşçaynar barat. Böltürüktör bolso an-berı oyt berıp, oyun salıp kelatışat. Anda sanda enesinen ozup aldıda çıga berçüdüy culunuşat. "Akbara'nın peşinden koşa koşa Taşçaynar gidiyor. Kurt yavruları ise oraya buraya sapıp, cilveleşerek geliyorlar. Arada sırada annesini geçip öne çıkıverircesine fırlıyorlar." (ÇA1986. 10-30)

Seydenin beş-altı toogu sırtkı üyünö kamalıp, burçta ürpöyüşüp, birine-biri ıktap eşikke çıkpayt. Alar capa tartkanday közdörünün teñin akçeldetip, calgız ayaktap, kişini muñduu karaşat. "Seyde'nin beş altı tavuğu dışarıdaki evine kapanarak, köşeye sinip birbirlerine sokularak kapıya çıkmıyor. Bunlar cefa çekercesine gözlerini kırıştırıp kimsesiz bir halde, insana hüznü hüznü bakıyorlar." (ÇA1991. 43-6)

Edigey kepesine kiret-çıgat, col üstünön Edilbaydın karaanı körünörün kütöt. Oşentip turup can cagınan bir canıbar közünö urundu. Karasa tülkü eken. Közdörü kögüş tartıp calcıldayt. Özü zım karagaydın túbündö salbırıp turat, ce beri cilbayt, ce nan ketpeyt. "Edigey kulubesine giriyor, çıkıyor, yol üstünden Edilbay'ın karaltısının görünmesini bekliyor. Bu şekilde otururken etrafında bir hayvan gözüne çarptı. Meğer tilki imiş... Gözleri maviye çalar halde, ürkek ürkek bakıyor. Kendisi telgraf direğinin dibinde dikilip duruyor, ne buraya kımıldıyor, ne öteye gidiyor." (ÇA1983. 14-32)

Mına oşondo tanoolorun derdendetip, kuyrukların kötörö koşkurup, möñküp oyun salıp ketişet. Tuş-tuştan ayt-ayttap baldar tekireñ-taskak menen attardı kayra sarayga kubalap kelip kirgizet. "İşte orada, burun deliklerini kabartıp kuyruklarını kaldırmış halde, tıksırıp kişneyerek oynayıp gidiyorlar. Karşı taraflarda da çocuklar bayram ederek, zıplaya zıplaya atları yine ahıra kovalayıp sokuyorlar." (ÇA1984. 37-21)

Sonuç:

Şimdiki zaman çekimi eki -a/-e her üç lehçede de vardır. Kendisi bir ünlü olan ek, tabii ki ünlüyle biten kök ve gövdelere -y- yardımcı sesiyle

bağlanmış. Fakat ek, bu durumda düşerek yardımcı ünsüz asıl ek durumuna geçmiştir: *işle-y-e-min > Kzk. iste-y-min vs.

Tat.'da geniş ünlüyle biten kök ve gövdelerin son sesi, işte asıl ek durumuna geçen bu -y- sesinin tesiriyle daralır: *işle-y-e-siñ > işle-y-siñ > Tat. eşli-y-séñ (imlâ: eşliséñ) vs. Bu daralma Kzk. ve Kırg.'da yoktur, dolayısıyla Tat. bu özelliğiyle diğerlerinden farklıdır.

Çekim ekinin -a/-e şekli 1.ve 2. şahıslarda tamamen ortakken, 3. şahıslarda, tarih içinde farklı eklemeler olmuştur. Mesela:

Tat.	tot-a	<<	tut-a	turur
Kzk.	tut-adı	<	*tut-adır	<tut-adur <tut-a durur < tut-a turur
Kırg.	tut-at	<	*tut-at	< tut-atır << tut-atur < tut-a turur

Burada görüldüğü gibi, Tat. eski yardımcı fiili tamamen tasarruf etmiş; Kzk. ve Kırg. haploloji, ünlü uyumu ve ünsüz (-r) düşmesi sonunda bu yardımcı fiili ekletmiştir. Ancak Kırg.'daki ekletmede, giderek kısalan turur unsurunun ilk ünsüzünün tonlulaşmadan kaldığı anlaşılıyor.

3. şahıslardaki bu ek, ünlüyle biten kök ve gövdelerde yine yardımcı ünsüz aldığı için yukarıda sözü edilen ünlü düşmesi gerçekleşir:

Tat.	éşliy	<	*éşle-y-e	<<	işle-y-e turur
Kzk.	isteydi	<	*iste-y-edi	<<	işle-y-e turur
Kırg.	işteyt	<	*işte-y-et	<<	işle-y-e turur

-a/-e şimdiki zaman çekim eki Kırg.'da dudak uyumu sebebiyle -o/-ö (3. şahıslarda -ot/-öt) varyantlarını da türetmiştir. Bu yuvarlak ünlülü türleriyle Kırg. diğerlerinden ayrılır.

2.2.1.5.2. Gelecek Zaman İfadeli Geniş Zaman

Bu çekim, yukarıda anlatılan -a/-e ekli şimdiki zaman çekimiyle şeklen aynıdır. Ancak metin içindeki bağlarına bakarak veya kullanıldığı cümlede bulunan zarf gibi yardımcı unsurlar dolayısıyla, biz bu çekimin şimdiki zamana veya gelecek zamana işaret ettiğini anlayabiliyoruz.

Bu çekim Tatar gramerlerinde *hezérgé zaman* (şimdiki zaman) bahsinde ele alınmış⁵⁹³ ve onun geniş zaman fonksiyonlarına temas edilmiştir; bundan, ayrıca gelecek zaman bahsinde söz edilmemiştir.

⁵⁹³ HTET., 240-241.s.

Bu kuruluş, bir Kazak gramerinde *avıspalı osı şak* (değişken şimdiki zaman) ve *avıspalı keler şak* (değişken gelecek zaman) olarak zikredilir⁵⁹⁴. Bir diğer Kazak grameri de *-a/-e* ekli çekimi hem *jalpı osı şak* (genel şimdiki zaman) hem de *jalpı-anık keler şak* (genel-kesin gelecek zaman) bölümlerinde ayrı ayrı ele alır⁵⁹⁵.

Kırgız gramerlerinde de aynı çekim, önce *cönököy uçur çak* (basit şimdiki zaman), sonra *aykın keler çak* (kesin gelecek zaman) bahislerinde işlenmiş ve bu ikisinin zaman farkının ancak metinden anlaşılacağı belirtilmiştir.⁵⁹⁶ Diğer bir Kırgız grameri ise bu özelliğinden ötürü, çekime *uçur-keler çak* (şimdiki-gelecek zaman) dendiğini söylemiş ve bunu hem şimdiki zaman hem gelecek zaman bahsinde değerlendirmiştir.⁵⁹⁷

Bu adlandırmalar da gösteriyor ki, *-a/-e* ekli çekimde, zaman belirsizdir, çekime giren fiil, geniş zamanda yapılan veya olan bir hareketi ifade etmektedir. İşte bu sebeple adı geçen lehçelerin gramerlerinde bu kuruluştan, hem şimdiki zaman hem de tam bir netlik bildirmeyen gelecek zaman çekimleri altında söz edilmiştir. Fakat şimdiki zamanla gelecek zamanın aynışması, tabii ki, ancak geniş zaman içinde olabilirdi. İşte onun için, biz, bu bölümün başında da belirttiğimiz gibi, bu *-a/-e* ekli çekime asıl olarak *geniş zaman* adını verip onun şimdiki zaman ve gelecek zaman için kullanıcılarını ayrı ayrı ele almayı uygun görmüştük.

Yukanda şimdiki zaman çekiminde şekil ortaklıklar ve farkları değerlendirilen *-a/-e* ekli çekimin burada belirsiz bir gelecek zaman, yani geniş zaman için kullanıldığı edebî örnekleri vermeye yetineceğiz:

Tat. *Şul kilés bémiçe yıllar uzıp kite, mirzaniñ balalan uynıylar, ukıylar hem können-kön üse baralar. Mógallime Liza hanım royalde uynarga yahşı gına osta bula. Ul Kerime bélen Feridege muzıkadan da derés bire başlıy.* "Bu şekilde birkaç yıl geçip gider, mirzanın çocukları oynarlar, okurlar ve günden güne büyürler. Muallime Liza Hanım, piyano çalmakta iyice ustadır. Kerime ile Feride'ye müzik dersi de vermeğe başlar." (SC. 92-25)

-Min üstérdém balanı hem min hel item. İké söyleşmiybéz, meditsina institutına barasıñ kızım... "Ben büyüttüm çocuğu ve ben hallederim. İki kere konuşmayacağız, tıp enstitüsüne gidersen kızım..." (RM. 63-19)

⁵⁹⁴ KazTG.-1955., 152; 156.-157.s.

⁵⁹⁵ KKT., 330; 332.s.

⁵⁹⁶ KırgTG., 230; 239.s.

⁵⁹⁷ AKT., 170; 172.s.

Bu nindiýdér bér sihriý horga eylene. Bu köy bigrek te köznéñ ozın korı kışlerénde avılınıñ bér poçmagınnan işétélse, küñéllerné kuzgata. Yırdaktan tıñlaganda anıñ köçlé dulkınnar ritmı bélen tegerep taraluvı iskétkéç sizéle. "Bu nasıldır bir sihirli koroya döner. Bu melodi daha ziyade de, güzün uzun, kuru gecelerinde köyün bir köşesinden işitilse yürekleri oynatır. Uzaktan dinleyince onun güçlü dalgalar ritmiyle yuvarlanıp dağılması acayip şekilde sezilir." (MM. 198-9)

Kzk. *Al indi kalgan ömirimizdi kaytıp ne kılıp ötkizemiz ? Sonı taba almay özim de kayranmın.* "Artık kalan ömrümüzü nasıl ve ne yaparak geçiririz? Bunu bulamadığımdan kendim de şaşkıyım." (AKKS. 145-6)

Birevler kудaydan bala tileydi. Ol balanı ne kıladı ? Ölseñ ornımdı bassın deydi, artımnan kuran okısın deydi, kartaygan küñimde asırasın deydi. "Kimileri tanrıdan çocuk isterler. O çocuğu ne yapar ? Ölürsem yerime geçsin der, arkamdan Kur'an okusun der, ihtiyarladığım günümde bana baksın der." (AKKS. 158-1)

Arzan, jalgan külmeytin şın külerlik

Er tabılsa, jaraydı kılsa suhbat.

"Hafif ve sahte gülmeyen hakikaten gülünecek; adam bulunsa, sohbet etse iyi olacak." (AK1. 41-3)

Sogıs alvan túrli adamdardı aralastıradı. (...) Ertürli dagdı, mamandıgı bar, alvan kesip adamdardı bir mamandık bir kesipke köşedi. Tagdırı, tilevi ortak boladı. Kisi oylamagan adamına jolıgıp, oyda jokta dos boladı. "Savaş her çeşit adamı tanıştırır. (...) Her tür âdeti, uzmanlığı olan çeşitli meslek sahibi insanı bir mesleğe, bir yola sevkeder. Kaderi, dileği ortak olur. İnsan hiç düşünmediği bir adama rastlayıp hiç hesapta yokken dost olur." (TA. 51-25)

Jastık degenniñ özi de biy emes pe, boyıña bitken kuvat kızuvın kayda sıygızanıñdı bilmey, jantalasasıñ, bir orında otıra almaysıñ, şır aynalasıñ, munıñ özin biy emes dep kim ayttı. "Gençlik dediğin de zaten oyun (dans) değil mi, her tarafına yayılmış güçlü enerjiyi nereye sığdıracağını bilmeden şaşırırsın, bir yerde oturamazsın, hep dolanırsın, buna oyun, dans değil diye kim dedi ki ?" (İE. 53-26)

Kırg. *Akbara döbötünün izin cazbay tanıyt: Zor döbötü baskan kar oyulup kalat, keñ omuroo, barak tış nemenin küçü izinen ele bilinip turat.* "Akbara erkek kurdunun izini hiç şaşırılmadan tanı: Büyük erkek kurdunun bastığı kar oyulup kalır, geniş göğüs ve tüylü döşün gücü, izinden bile anlaşılır." (ÇA1986. 13-38)

Ekî kurcun kerek. Bardık buyum-terim, kıyım-keçek, balanın oroo-çulgoosunun baarın oşo eki kurcunga batırabız. Kurcundardı eşekke cüktöybüz. Eşekti kaydan tababız ? "İki heybe gerek. Bütün ıvr-zvın, giyim-kuşamı, çocuğun kundağını, bezini, hepsini bu iki heybeye sokanz. Heybeleri eşeğe yükleriz. Eşeği nereden buluruz ?" (ÇA1991. 59-1)

Öz ıktıyabız menen cönögön missiyabızdı atkarabız degen ümüt bizde bar cana içibizde aga ayabay işenebiz. "Kendi seçimimizle yöneldiğimiz misyonumuzu gerçekleştiririz diye bir ümit bizde var ve içimizden ona alabildiğine inanıyoruz." (ÇA1983. 31-33)

Aydarkul ayıldın şilisindeği döbödö oturdu. Al mında künügö kelet. Mal cayıp oturup beşimin okup alıp, üyünö tüşüp barat. "Aydarkul köyün ötesindeki tepede oturdu. O, buraya her gün gelir. Hayvanları yayıp oturarak öğle namazını kılp evine iner gider." (MM. 219-1)

*Çakşı adamdın belgisi
El kamı için küyügöt.
Caman adam belgisi
Öz kamı için cügüröt.
Akındar sayrap ırdasa,
Eldin gülü açılât.
Kezektüü sözgö teñ bolboy,
Caman adam basınat.
Konom dep barsań andayga
"Cayım çok" dep cer karap
Çekesin sıypap kaşınat.
Peylin buzup meymandan,
Bar tamagin caşırat.*

"İyi insanın emaresi (şudur)
Halk gamı için yanar.
Kötü adamın emaresi (şudur)
Kendi gamı için koşar." (T. 12-1)
"Akınlar çalıp söylese,
İlin gülü açılır.
Sıradan söze kulak vermez
Yaman adam alçalır.
Kalayım diye gitsen öylesine
"Yerim yok" diye yer bakıp
Çenesini okşayıp kaşınır.
Hürmetini bozup misafirden
Bütün yemeğini saklar." (T. 189-1)

Kımızdı içkenge ber dep, munun da ırasmısı tügönüp barat. Katın-bala içbeyt, erteli-keç bir uurtamdan men içem, ayıl içet. "Kımızdı içene ver diyerek bunun da âdeti bitmektedir. Çoluk-çocuk içmez, gece-gündüz bir yudum ben içerim, köy içer." (MM. 225-31)

Sonuç:

Örneklerden de görüldüğü gibi -a/-e ekli şimdiki zaman ve gelecek zaman çekimleri şekil olarak aynıdır. Ancak, metinde, cümle içinde ve cümleler arasında mevcut olan bağlara dayanarak zaman farklarını anlamak mümkün olabilmekte ve hangi çekimin şimdiki zaman ve hangisinin geniş zamanda gerçekleşen bir gelecek zaman olduğunu bilmek imkânı bulunmaktadır.

Başka dillerde olduğu gibi, dilimizde de şimdiki zaman çekimi, halde devam eden bir hareketi gösterdiği için, sonu belirsiz bir geleceğe, yani geniş zamana kaymış bir durumda olabilir. Bu dediğimizi Türkiye Türkçesinde kullanılan -yor şimdiki zaman ekiyle karşılaştırmak doğru olacak: "Yarın size geliyoruz" cümlesindeki gibi kullanışlar da gösteriyor ki -yor ekli çekim kesin bir şimdiki zaman göstermez, bu daha ziyade bir geniş zaman çekimidir. Bu cümlede, "Yarın size geleceğiz" gelecek zaman çekiminin veya "Şu an size gelmekteyiz" şimdiki zaman çekiminin kesinliği de yoktur. İşte lehçelerde örneklerini ve yapısını incelediğimiz bu -a/-e eki Türkiye Türkçesinde kullanılan -yor ekiyle aynı fonksiyonları taşımaktadır. Yani o da -yor eki gibi, hem devam eden hem belirsiz bir gelecek zamana taşın bir hareketi göstermektedir. Kaldı ki, Türkçenin bu iki ekinin dil tarihimizde aynı zamanlarda (XIV.-XV. asırlar) gelişmeğe başlaması da çok dikkat çekici bir noktadır.

2.2.1.5.3. -ar ; -r Ekli Geniş Zaman

Bu çekim, geçmişte başlayıp halde devam eden ve dolayısıyla geleceğe bağlanan bir fiili, yani her zamanda olabilecek bir hareketi göstermek için kullanılır. "Geniş zaman eklerinin karşıladıkları geniş zamanla ilgili bir vasıfları da kesinlik ifade etmemeleridir."⁵⁹⁸

-ar/er ; -r ekli geniş zaman çekimi, karşılaştırdığımız lehçelerin gramerlerinde de, gösterdiği bu belirsizliğe, şüpheye veya gelecekte gerçekleşecek bir ihtimale dayanarak adlandırılmıştır: Tat.çamalavlı kileçek zaman (tahmini gelecek zaman)⁵⁹⁹ ; Kzk. boljaldı keler şak (tahmini gelecek zaman)⁶⁰⁰ ; Kırg. arsar keler çak (şüpheli gelecek zaman)⁶⁰¹ .

ET. -ur/-ür, -ar/-er, -r⁶⁰² "kesin bir zaman ifade etmeksizin, manası belirsizlik, şimdiki zaman ve gelecek zaman arasında sallanan bir ektir."⁶⁰³ ET. devresini takiben dallanan yeni lehçelerden Harezmi Türkçesinde de -ur/-ür, -ar/-er, -r ekleri, a) şimdiki zaman, b) yaygın, zaman ifade etmeyen eylem, c) gelecek zaman fonksiyonlarıyla kullanılmıştır.⁶⁰⁴ Aynı şekiller Kıp. ve Çağ. alanlarında da bu şekilde devam etmiştir.⁶⁰⁵

Karşılaştırdığımız bugünkü Kıpçak lehçelerinde, geniş zaman çekiminin ek varyantları şöyledir:

598 TDB., 291.s.
599 HTET., 242.s.
600 KKT., 332.s.; KazTG.-1955., 156.s.
601 KırgTG., 242.s.; AKT., 172.s.
602 TDB., 292.s.
603 ETG., 129.s. 35. not; krş. 80.s.
604 J. Eckmann, Harezmi Türkçesi, 203.s.
605 KıpTG., 125.s.; ÇEK., 126-127.s.

Tat.	-ar/-er ; -r	
Kzk.	-ar/-er ; -r	
Kırg.	-ar/-er ; -r	-or/-ör

ET. devresinden beri bir isim kuruluşu esasına dayanan bu çekim bugün de tabii olarak şahıs zamiri kaynaklı 1. tip şahıs eklerini almaktadır. İşte, lehçelerin, bu şahıs eklerine de bağlanmış örnek çekimleri şöyle yapılabilir:

Tat.	teklik	1.ş.	añla-r-min	eyt-é-r-mén	suz-ar-min	öz-er-mén
		2.ş.	añla-r-siñ	eyt-é-r-séñ	suz-ar-siñ	öz-er-séñ
		3.ş.	añla-r	eyt-é-r	suz-ar	öz-er
çokluk	1.ş.	añla-r-bız	eyt-é-r-béz	suz-ar-bız	öz-er-béz	
		añla-r-sız	eyt-é-r-séz	suz-ar-sız	öz-er-séz	
		añla-r-(lar)	eyt-é-r-(ler)	suz-ar-(lar)	öz-er-(ler)	
		"anlamak"	"söylemek"	"uzatmak"	"koparmak"	

Kzk.	teklik	1.ş.	añda-r-min	ayt-ar-min	soz-ar-min	üz-er-min
		2.ş.	añda-r-siñ	ayt-ar-siñ	soz-ar-siñ	üz-er-siñ
		3.ş.	añda-r	ayt-ar	soz-ar	üz-er
çokluk	1.ş.	añda-r-mız	ayt-ar-mız	soz-ar-mız	üz-er-mız	
		añda-r-siñdar	ayt-ar-siñdar	soz-ar-siñdar	üz-er-siñdar	
		añda-r-sızdar	ayt-ar-sızdar	soz-ar-sızdar	üz-er-sızdar	
		añda-r-sız	ayt-ar-sız	soz-ar-sız	üz-er-sız	
3.ş.	añda-r	ayt-ar	soz-ar	üz-er		

Kırg.	teklik	1.ş.	añda-r-min	ayt-ar-min	soz-or-mun	üz-ör-mün
		2.ş.	añda-r-siñ	ayt-ar-siñ	soz-or-suñ	üz-ör-suñ
		3.ş.	añda-r	ayt-ar	soz-or	üz-ör
çokluk	1.ş.	añda-r-bız	ayt-ar-bız	soz-or-buz	üz-ör-büz	
		añda-r-siñar	ayt-ar-siñar	soz-or-suñor	üz-ör-suñör	
		añda-r-sızdar	ayt-ar-sızdar	soz-or-suzdor	üz-ör-süzdör	
		añda-r-sız	ayt-ar-sız	soz-or-suz	üz-ör-süz	
3.ş.	añda-ş-ar	ayt-ı-ş-ar	soz-u-ş-or	üz-ü-ş-ör		

Şimdi de -ar/-er ; -r ekli geniş zaman çekiminin edebî eserlerden alınmış örneklerini veriyoruz:

Tat. Yeşermiyçe miña eytüvégézge rehmet; ihtimal bireçek kiñeşémnen fayda da itép kuyarsız. "Gizlemeden bana söylediğiniz için teşekkür ederim; muhtemelen, vereceğim öğütten de fayda görürsünüz." (SC. 109-43)

Bu yolu añar eçmiy mömkin bulmagandır, anıñ küñélende nindiy de bulsa hesreté bulgandır. Eyé, añar avır bulgandır, ul da aptıragannan gına eçkendér. Min anı bik yahşı bélem, irtege ul üzé de bu eşéne ükénér, gazaplanır hem alla boyırsa, üzégéz de kūréséz, ul sézden kilép gafu sorar. "Bu sefer, içmeden edememiştir, gönlünde bir sıkıntısı vardır. Evet, zor olmuştur onun için, ancak çaresizliğinden içmiştir. Ben onu iyi tanırım, yarın kendisi de bu işe pişman olur, kızar ve inşaallah bizzat görürsünüz, o sizden gellp af diler." (SC. 111-53)

Anıñ avıruv ikenén üzégéz de béleséz. Méne Kırım da azrak hel alsın da tagı sézge kaytır, üz kulım bélen sézge kitérep tapşırırmin. "Onun hasta olduğunu siz de biliyorsunuz. İşte, Kırım'da biraz diltensin de yine size gelir, kendi elimle size getirip teslim ederim." (SC. 120-15)

Méne, hoday kuşsa, tizden béz de eşke başlarbız, sin bolnıtada miña bulışkalarıñ. "İşte, inşaallah, yakında biz de işe başlarız, sen hastanede bana ara sıra yardım edersin." (SC. 124-30)

Urmanında kıp-kızıl kura çilek te cir çilek,
Küz açıp yomgançı hiçşikséz cıyarsıñ bér çilek.
"Ormanında kıpkızıl kura çilek ve cir çilek; göz açıp yumasıya kadar mutlaka toplarsın bir kova." (ATŞ. 202-11)

Kzk. - Malıñdı erteñ köldeneñdiñ aldına barıp aytskanda alarsıñ! "Malını (hayvanını) yarın yol çatısına gidip konuştuğumuzda alırsın." (ME1. 257-9)

Gılım baguv ? Jok, gılım bagarga da gılım sözün söyleser adam jok. Bilgeniñdi kimge üyretirsiñ, bilmegeniñdi kimnen surarsıñ ? "İlim yapmak mı? Hayır, ilim yapmak için de ilim sözünü konuşmak için de insan yok. Bildiğini kime öğretirsin, bilmediğini kimden sorarsın ?" (AKKS. 145-16)

Söz menisin bilerlik keybirev bar, "Sözün manasını bilen bazıları var,
Abaylar erbir sözdü öz halınşa. Anlar her bir sözü kendi halince."
(AK1. 41-7)

Ölse öter tabıygat, adam ölmes, "Ölürse ölür tabiat, insan ölmez,
Ol birak kaytıp kelip, oynap külmes. Ama o dönüpgelip, oynayıp, gülmez."
(AK1. 211-1)

Şetsiz-şeksiz uşan dala tuñış körgen jolavşınıñ köñilin elegzitip, jalgrızratar da, sıyksız keñdigimen ezip, tilsiz, alıp tabıygatka karaganda onıñ dèrmensizdigin, kişkentaylığın aykın sezdirip janın jüdeter. "Uçsuz bucaksız, hudutsuz bozkır, ilk defa gören yolcuyla ürkütüp, garipleştirir ve şekilsiz enginliğiyle ezip, dilsiz halde, devâsâ tabiata nazaran onun âcizliğini, küçüklüğünü açıkça gösterip iflahını keser." (TA. 33-20)

Kırg. *Bir kezde bu çopoluu biyik ceekte elüüdey tütün el turar ele. Araldan balık karmagan artel boluçu. Körgen kündörü ošo balık menen.* "Bir ara bu balçıktan yüksek tepede elli kadar hane halkı durdu. Aral'dan balık tutan bir avcı sınıfı (artel) olurdu hep. Geçimleri bu balıkla..." (ÇA1983. 35-26)

Men buyerde calgız emesmin, eñkeygen karı, emgektegen bala bar, oşolorgo cardamdaşıp-carmaktaşıp bir kün ötür. "Ben burada yalnız değilim, sırtı bükülmüş ihtiyar adam, emekleyen çocuk var, bunlara yardım ederek bir gün geçer." (ÇA1983. 35-36)

Talaada mal canında çaşap körörsün. Den soolugun oñolgon soñ ılayıktuu bir iş tabılar, ce mal bakarsın. "Bozkırda hayvan içinde yaşar görürsün. Sağlığın sıhhatin iyileştikten sonra layıklı bir iş bulunur veya hayvan bakarsın." (ÇA1983. 35-40)

Elizarov akılman kişi eken, başkanın oyu cetip tilinin uçunda turgandı cönököy gana tüşündürüp koyor ele. "Elizarov akıllı insanmış, başkasının aklına gelip de dilinin ucunda duran bir şeyi basitçe anlatıverirdi." (ÇA1983. 38-31)

Özünçö, oboçolonup biröögö zalal kılbay, biröödön paana körböy cürgöndü uşul dep ayтууга da bolbos. "Kendince, çekinerek (uzak durarak) birisine zarar kılmadan, birisinden himaye görmeden yaşaması budur demek de mümkün olmaz." (MM. 223-14)

Teñir calgasın, elim bar eken ! Çaçılğan curt cıynalır, kurandıgan kuralar. Arkamda tayanar toom biyik bolgon soñ aldırgan cerimdi kaytararmın. El başına kün tüştü, el tilegen er keler, er ubayın el körör. Öçkön ot canar, ölgön can tiriler. Ketken kek kaytar. Teñir calgasın !.. "Tanrı esirgesin, ülkem varmış ! Dağılan halk toplanır, parçalar bir araya gelir. Arkamda dayanacak dağım yüksek olduktan sonra kaptırdığım yerimi geri alırım. Bir gün, halkın istediği er gelir, erin hayrını il görür. Sönen ateş yanar, ölen can dirilir. Giden intikam döner gelir. Tanrı esirgesin." (AC. 164-23)

*Bul dünüyo bekarsiñ,
Bir künü ötüp ketersiñ,
Oposu çok düynönün
Tübünö kim cetersiñ ?*

"Bu dünya beyhudesin,
Bir gün geçip gidersin,
Vefası yok dünyanın
Sonuna kim olup yetişirsin ?"(T.43-1)

Sonuç:

Yukarıda verilen örneklerde de görüldüğü gibi, geniş zaman çekim eklerinden ET. devresinde ve tarihî lehçelerde var olan *-ur/-ür*, karşılaştırılan bugünkü Kıpçak lehçelerinde terk edilmiştir.

Düz ünlülü *-ar/-er* eki her üç lehçede de ortaktır. Ancak Kırg. dudak uyumu gereği bunun *-or/-ör* varyantlarını da türeterek diğer iki lehçeden ayrılmıştır.

-r eki, ön damak ünlülü sözlerde Tat. *-é-*, Kzk. *-i-*, Kırg. *-i-* yardımcı ünlülerini alır. Tat. *i* ünlüsü kök hecesi dışında bulunamayacağı için, tabii olarak *-é-* diğer iki lehçedeki *-i-* ile denktir. Arka damak ünlülü sözlerde kullanılan *-i-* yardımcı ünlüsü her üç lehçede de ortaktır.

Tat. *bag-ar-bız, aç-ar-bız, al-ı-r-bız* gibi tek heceli örnekler eskiden beri var olan *-ar -r* karışıklığının Tat.'da devam ettiğini gösteriyor. *-ar/-er* ekini Kzk. ve Kırg., Tat.'a nazaran daha çok yaygınlaştırmış ve tek heceli köklerin neredeyse tamamına hakim kılmış gibidir. Mesela:

Tat. <i>al-ı-r-bız</i>	Kzk. <i>al-ar-bız</i>
Tat. <i>eyt-é-r-séz</i>	Kzk. <i>ayt-ar-sız</i>
Tat. <i>bar-ı-r-bız</i>	Kzk. <i>bar-ar-siñ</i>
Tat. <i>kür-é-r-séz</i>	Kırg. <i>kör-ör-sün</i>

Çok heceli sözlerde de *-ar/-er* ekinin Kzk. ve Kırg.'da kullanım sıklığı göze çarpmıyor: Kırg. *cıynal-ı-r*, fakat *kural-ar*, *kaytar-ar-mın*, *tiril-er*, *tabıl-ar*; Kzk. *jüdet-er*, *jalgızsırat-ar* vs. Ünlüyle biten çok heceli sözler ise *-r* ekini almıştır: Kzk. *abayla-r*; Tat. *başla-r-bız*, *bulışkala-r-siñ* vs.

-ar/-er ve *-r* ekiyle yapılan geniş zaman çekimi, karşılaştırılan her üç lehçede de ortak olarak, kesin olmayan bir geniş zamana işaret etmesinden ötürü, söz konusu harekette belirsizlik, ihtimal, tahmin ifade etmek için kullanılmıştır. Yukarıda anlatılan farklar dışında da, tarihî ve bugünkü lehçelerde hemen hemen hiç değişmeden devam etmiştir.

2.2.1.6. Emir

Bu çekim, tasarlanan bir hareketin, emir şeklinde yapılmasına işaret eder ve altı şahıs için de ayrı bir şekil ekine sahiptir.⁶⁰⁶

Tat. *boyırık figıl* (emir fiili)⁶⁰⁷; Kzk. *buyırık ray* (emir kipi)⁶⁰⁸; Kırg. *buyruk ırğay* (emir kipi)⁶⁰⁹ veya *buyruk-kaaloo ırğay* (emir-istek kipi)⁶¹⁰

⁶⁰⁶ TDB., 304.s.

⁶⁰⁷ TTG., 222.s.; HTET., 239.s.

⁶⁰⁸ KazTG.-1955., 167.s.; KazTG.-1967., 195.s.; KKT., 316.s.

⁶⁰⁹ KırgTG., 212.s.

⁶¹⁰ AKT., 160.s.

terimleriyle adlandırılan emir şekli, lehçelerin kendi gramerlerinde de tasarlama kipleri içinde değerlendirilerek fonksiyonlarına işaret edilmiştir. Tat. emir çekimi "anlamında, tamamen veya kısmen gereklilik kavramı da vardır. Bu kavram, talep etme, nasihat, rica, dilek gibi anlam renklerinin katılmasıyla da tabir edilebilir."⁶¹¹ Aynı çekim Kzk.'da da "işe koşmak, görev vermek, bir iş için teşvik etmek, sebep olmak, teklif etmek, nasihat vermek, istekte bulunmak, rica etmek, yalvarmak, buyurmak vs. gibi pek çok anlamı bildirir."⁶¹²

ET. devresinde bu çekim için kullanılan ve altı şahısta da ayrı şekilleri olan emir ekleri şöyledir:

ET.	t.	1.ş.	-ayın/-eyin (> -yın/-yin; -yıl/-yi; -ayıl/-eyi; -ay/-ey)
		2.ş.	-gil/-gil; -gın/-gin; - (eksiz)
		3.ş.	-zun/-zün; -sun/-sün (> -zul/-zü; -sul/-sü; -sunı/-sünü)
	ç.	1.ş.	-alım/-elim
		2.ş.	-ñ; -ñlar/-ñler
		3.ş.	-zunlar/-zünler; -sunlar/-sünler; -sular/-süler ⁶¹³

Bu eklerin, 13. asırdan sonra ayrı alanlarda gelişen tarihi lehçelerde de, esasen, çok değişmeden devam ettiği görülür. Karşılaştığımız bugünkü Kıpçak lehçelerinin, hem gramer şekillerinin hem edebî geleneklerinin geliştiği Kıp. ve Çağ. yazı dillerinde, emir şekilleri şöyledir:

Kıp.	t.	1.ş.	-ayım/-eyim; (-gayım/-geyim)
		2.ş.	-(eksiz); -gil/-gil; -kıl/-kil; (-gul/-göl; -gın/-gin; -kın/-kin)
		3.ş.	-sun/-sün; -sın/-sın
	ç.	1.ş.	-alım/-elim; -alı/-eli; (-galım/-gelim; -alık/-elik)
		2.ş.	-ñ; -ñız/-ñiz; -ñler
		3.ş.	-sunlar/-sünler; -sınlar/-sınlar ⁶¹⁴

Çağ.	t.	1.ş.	-ayın/-eyin; -ayım/-eyim; -ay/-ey
		2.ş.	-(eksiz); -gil/-gil; -gın/-gin; -kıl/-kil; -kın/-kin
		3.ş.	-sun/-sün; -dék
	ç.	1.ş.	-alı/-eli; -alıñ/-eliñ; -alım/-elim
		2.ş.	-ñ; -ñız/-ñiz; -ñler; -ñızlar
		3.ş.	-sunlar/-sünler; -dékler ⁶¹⁵

⁶¹¹ TTG., 222.s.

⁶¹² KKT., 317.s.

⁶¹³ TDB., 305-307.s.; KBG., 142-144.s.; ETG., 79.s.

⁶¹⁴ KıpTG., 116-120.s.

⁶¹⁵ ÇEK., 118-120.s. (Yazar, 1. şahıs emir eklerini istek çekiminde göstermiştir.)

Görüldüğü gibi, emir çekimi, baştan beri her şahıs için ayrı bir ek kullanmış olduğundan, yani bu ekler hem şekil hem de şahıs eki durumunda olduğundan, şahıs zamiri ve iyelik eki kaynaklı şahıs ekleri yanında, 3. tip şahıs ekleri olarak kabul edilmiştir.⁶¹⁶

Karşılaştıran her üç lehçenin emir çekim ekleri ve bunların varyantları şöyledir:

	Tat.	Kzk.	Kırg.
t.	1.ş.	-ıym/-ıym	-ayın/-eyin; -yın/-yin
	2.ş.	-(eksiz)	-(eksiz)
	3.ş.	-sın/-sın	-sın/-sın; -sun/-sün
ç.	1.ş.	-ıyk/-ıyk	-alık/-elik; -oluk/-ölük; -alı/-eli; -olu/-ölü
	2.ş.	-gız/-géz	-ñdar/-ñder; -ñızdar/-ñızder; -ñız/-ñiz
	3.ş.	-sınnar/-sınnar	-ş-sın/-ş-sın; -ş-sun/-ş-sün

Tat.	t.	1.ş.	aç-ıym	başlıym	kür-ıym	or-ıym
		2.ş.	aç	başla	kür	or
		3.ş.	aç-sın	başla-sın	kür-sın	or-sın
ç.	1.ş.	aç-ıyk	başlyk	kür-ıyk	or-ıyk	
		2.ş.	aç-ı-gız	başla-gız	kür-é-géz	or-ı-gız
		3.ş.	aç-sınnar	başla-sınnar	kür-sınnar	or-sınnar
			"açmak"	"başlamak"	"görmek"	"vurmak"

Kzk.	t.	1.ş.	aş-ayın	basta-yın	kör-eyin	ur-ayın
		2.ş.	aş	basta	kör	ur
		3.ş.	aş-sın	basta-sın	kör-sın	ur-sın
ç.	1.ş.	aş-ayık	basta-yık	kör-eyik	ur-ayık	
		2.ş.	aş-ı-ñdar	basta-ñdar	kör-i-ñder	ur-ı-ñdar
			aş-ı-ñızdar	basta-ñızdar	kör-i-ñızdar	ur-ı-ñızdar
			aş-ı-ñiz	basta-ñiz	kör-i-ñiz	ur-ı-ñiz
		3.ş.	aş-sın	basta-sın	kör-sın	ur-sın

⁶¹⁶ TDB., 288; 304.s.

Kırg.	t.	1.ş.	aç-ayın	başta-yın	kör-öyün	ur-oyun
		2.ş.	aç	başta	kör	ur
		3.ş.	aç-sın	başta-sın	kör-sün	ur-sun
	ç.	1.ş.	aç-alık	başta-yılık	kör-ölük	ur-oluk
			aç-alı	başta-yılı	kör-ölü	ur-olu
		2.ş.	aç-kıla	başta-gıla	kör-gülö	ur-gulo
			aç-ı-ñızdar	başta-ñızdar	kör-ü-ñızdör	ur-u-ñızdor
			aç-ı-ñız	başta-ñız	kör-ü-ñız	ur-u-ñız
		3.ş.	aç-ı-ş-sın	başta-ş-sın	kör-ü-ş-sün	ur-u-ş-sun

Bunların yanında her üç lehçede de rica veya istek ifadeli emir çekimi için, emir eklerine *-çı/-çi* ekinin ilâve edildiği bir kuruluş vardır: Tat. *eyt-çé* "söylesene", *bir-çé* "versene", *bar-ıyk-çı* "lütfen gidelim", *kar-ıym-çı* "baksam ya, bakayım hele"⁶¹⁷; Kzk. *tıñda-şı* "dinlesene", *tıñda-ñız-şı* "lütfen dinleyin", *jaz-şı* "yaz hele", *jaz-sın-şı* "yazsın hele", *üyren-i-ñızder-şı* "lütfen öğrenin"⁶¹⁸; Kırg. *kara-yılı-çı* "baksak ya, bakalım hele", *uzatıp ber-eli-çi* "uğurlayiverelim lütfen", *akıl-daş-ayın-çı* "danişsam ya"⁶¹⁹ vs.

Aşağıda, edebî metinlerden alınmış emir çekimi örnekleri verilmiştir:

Tat. *-Tukta ét atuvçı ! Sin miña kağılma, miném yözge çıkkan behétsézlékte éşéñ bulmasın !* "Dur köpek avcısı ! Sen bana bulaşma, benim başıma gelen bahtsızlıkta senin bir payın olmasın !" (RM. 251- 16)

-Yarıy ulım, sav bul. Tırışıp uki, babalanıñnıñ kém bulganın onıtma. Alar şikéllé ilge faydalı kéşe bulırğa tırış, aların maktavlı isémneréne kara kitérérlék bulma. "Tamam oğlum hoşçakal. Çalışıp oku, atalarının kim olduğunu unutma. Onlar gibi, ülkeye faydalı bir insan olmaya gayret et, onların övünülecek adlarına kara leke getirecek bir şey yapma." (SC. 93-13)

-Şul kart doktor yanına banp utırıymçı, bérarzak küñél açılmasmı ? "Şu ihtiyar doktorun yanına gidip oturuvereyim, biraz içim açılmaz mı ki?" (SC. 107-37)

-İndé min ni éşliym ? Zinhar miña bér kiñeş birégéz, miné bu gazaptan kotkarıgız ! "Şimdi ben ne yapayım ? Lütfen bana bir öğüt verin, beni bu azaptan kurtarın !" (SC. 127-26)

⁶¹⁷ TTG., 225.s.

⁶¹⁸ KazTG.-1955., 168.s.

⁶¹⁹ KırgTG., 215-216.s.

-Küremşén bu hurlıklarnı ? Kürseñ aç kabérené, min de anda kériym, min de sinéñ şikéllé rehetlenép kabérde yal itiyim ! Bu hurlıklarnı, gazapları kūrūvden kabérde yatuv méñ ölés artık ! *Aç Safagereyém kabérené, yarıl ey kabér !* "Görüyor musun bu kötülükleri ? Görüyorsan aç kabrini ben de oraya gireyim, ben de senin gibi rahatça kabirde dinleneyim ! Bu kötülükleri gazaplan görmek kabirde yatmaktan bin kat daha fazla. Aç, Safagiray'ım kabrini, açıl ey kabir!" (FE. 6-34)

Eyde ipteş kuzgaliyk; şul ağaçnı bérge-bérge uşbu arbaga salıyk. "Haydi arkadaş kimildayalım; bu ağacı beraberce şu arabaya koyalım." (ATŞ. 206-87)

Yeş cégét ! Kılçé ikev uynıyk béráz kėtiy-kėtiy. "Genç yiğit ! Gelsene ikimiz oynayalım biraz gıdı gıdı." (ATŞ. 204-80)

Kzk. *Olay bolsa, jöniñizge köşiñiz ! Öziñizdiñ jastıgıñızga, ornıñızga, tüsiñizge karaganda, osı söz layık pa ?* *Jok baska jumıs layık pa, sonı oylañız !* "Öyle ise aklınızı başınıza toplayın. Kendi gençliğinize, kılığınıza kıyafetinize bakınca, şu söz layık mı ? Yoksa başka bir şey mi layık, şunu düşünün !" (ME1. 97-8)

-Tilegim, bizdiñ jakındıgımız az kündik jakındık bolmasın. Layık körseñiz ömirlik joldas bolayık deymın. Osını kalay köresiz ? "İsterim ki bizim yakınlığımız kısa bir ilişki olmasın. Uygun görürseniz hayat arkadaş olalım derim. Bunu nasıl görüyorsunuz." (ME1. 98-9)

-Menen kısılmay armandı sözderiñniñ bėrin aytısp kalıñdar. Künde munday vakıt kez kele bermeytinin bilesiñder goy ! "Benden çekinmeden isteklerinizin hepsini söyleyiverin. Her gün böyle fırsat çıkmayacağını biliyorsunuz muhakkak." (ME1. 131-12)

-Ey jüregimniñ kuvatı, perzentlerim ! Sizderge adam uğılınıñ minezderi turalı biraz söz jazıp yadkar kaldırayın. "Ey yüreğiminin parçası çocuklarım! Sizlere insan oğlunun halleri hakkında birkaç söz yazıp yadigar bırakayım." (AKKS. 194-11)

Jigitter ! Tap, jaravlı joldasıñdı !
Korgaytın kıyındıkta kor basıñdı.
Jamandı jakınım dep janına ertpe,
Kek tutup keñkeyetin bolmaşıñdı.

"Gençler ! Bul yararlı yoldaşını;
Korurdu zorluk ânında âciz başını;
Kötü kişiyi yakınımdı diye yanında yürütme;
Kin tutup büyütürdü olmayacak şeyi."
(Tİ. 454-1)

Kırg. *Ezelden it-kuşka cem bolup buyurgan bököndör emi et tögüü planın atkaruuga kerek bolup kalganın bürülör kaydan tuysun.* "Ezelden beri kurda kuşa yem olarak takdir edilen karacaların şimdi kıyım planını gerçekleştirmek için gerekli olduğunu kurtlar nereden anlasın?" (ÇA1986. 16-14)

-Siz **antpeñiz**, yaş, al barı bir kaçıp eç cakka kutula albayt, akın kolgo tüşöt. Andan körö küyöñüzgö, özünüzçö cakşılık kaalasañız açığın aytuñız, öz erki menen açikka **çıksın**... Siz uşul cagınan cardam **berñiz**... "Siz öyle davranmayınız abla, o nasıl olursa olsun hiç bir tarafa kaçıp kurtulamaz, sonunda ele geçer. Onun yerine damadınıza kendinizden bir iyilik isterseniz doğrusunu, açığını söyleyiniz, kendi rızasıyla ortaya çıksın... Siz bu yönden yardım ediniz..." (ÇA1991. 47-42)

Candı bergen kудay özün alarsıñ, pendebiz, andan kaçmak belek, uulum aşusun aşıp, Çatkalına celip alsın, koyo tor, canımı oozuma tiştep otura turayın, aman-esen kutulup ketkenin körüp anan ölöyün barçu cayıma anan barayın... "Canı veren Hüda, yine kendin alırsın, sana kuluz, bundan kaçılır mı ki, oğlum gideceği kadar gidip, Çatkal'ına ulaşsın, müsaade et; canım ağzımda bekleyeyim, onun sağ salım kurtulduğunu görüp sonra öleyim, gideceğim yere sonra gideyim..." (ÇA1991. 57-37)

Uy oşol cerde bekitilgen bolbosun ? Cügür, Seyde, canıñdın bannça cügür ! Butuñdan suu ötüp, tamarıña ilay carmaşıp süyülgönünö üstündün şalbiraganına karaba ! Bol, tezireek cet ! Tigini karaçı, dubaldın daldasınan uyga okşogon bir nerse körünöbü ? "İnek o yerde saklanmış olmasın ? Koş, Seyde, bütün gücünle koş ! Bacağından su akıp, tabanına balçık bulaşıp sürülmesine, üstünden başından akmasına bakma ! Davran, çabuk var ! Ona bak, duvarın arkasından ineğe benzer bir şey görünüyor mu ?" (ÇA1991. 70-35)

Erimi kütöyün. Uuluman ayrıldım. Atası aman kelse, cadegende ordunan ayalın tapkanday bolsun. "Kocamı bekleyeyim. Oğlumdan ayrıldım. Babası sağ gelse, bıktığında, sıkıldığında, onun yerine karısını bulmuş gibi olsun." (ÇA1983. 35-34)

-Toktoçu ! dedi al. -Karaçı, atıñ aksap barat. "Dur ! dedi o. -Baksana, atın aksayarak gidiyor." (ÇA1984. 41-6)

*Kötörülüp köp söylöp
Bolbos işke külbögün.
Algan canıñ caş bolso,
Akırın aytıp ündögün.
Akılın cetse ar işke,
Bilip turup süyögün.*

"Kalkıp çok konuşarak
Olmayacak işe gülme.
Aldığın yarin genç olsa,
Yavaşça söyleyip çağır.
Aklın yeterse her işe,
Bilerek konuş." (T. 179-2)

Bu canı konuş ceribizdin astı dağı altın eken, anı kazalı, üstü dağı altın eken, anı cer betin cırtıp bagalı. "Bu yeni konuş yerimizin altı altın imiş, onu kazalım, üstü de altın imiş, ona da yeryüzünü yırtarak bakalım." (AC. 163-17)

Sonuç:

t. 1. ş. ekinin ET. ve Çağ. devresindeki şekli *-ayın/-eyin* Kzk. ve Kırg.'da aynen devam etmiştir. Tat. *-ıym* ise, Kıp. *-ayım* (< ET. *-ayın*) şekline dayanır; ekin ilk ünlüsü Tat.'da, komşu *-y-* sesinin tesiriyle daralmıştır.

Kzk. ve Kırg. *-ayın/-eyin* şeklinin ünlüyle biten kök ve gövdelerde hece düşmesi sonunda kısaltılmış *-yın/-yin* türleri de vardır: *başta-y-ayın > başta-yın* vs.

Kırg. *-ayın/-eyin* (> *-yın/-yin*) şeklinin dudak uyumu gereği gelişen *-oyun/-öyün* (> *-yun/-yün*) türleri, tabii, sadece Kırg.'a has şekillerdir.

t. 2. ş. çekiminin eksiz yapılması her üç lehçede ortak bir özelliktir. Ancak bu şahsın çekimi için ET. devresinden beri kullanılan *-gıl/-gil* (*-gıl/-gin*) eklerinin her üç lehçede de izlerinin bulunduğu kaydedilmiştir. Tat.'ın Batı (Mişer) ve Orta ağızlarında *-gıl/-gin* eki t. 2. ş. emir çekiminde kullanılır: *sal-gın* "sal, bırak", *bar-gın* "git" vs.⁶²⁰ Kzk. *bargıl* ve *bargın* gibi örnekler eski âbidelerden kalan veya sözlü edebiyatta korunan şekillerdir.⁶²¹ Bu arkaik ekin (*-gıl ~ -gin*) yazı dilinde asıl fonksiyonunu kaybettikten sonra, bugünkü lehçelerde t. 2. ş. emir çekiminde kuvvetlendirme unsuru olarak kaldığı anlaşılıyor.⁶²²

t. 3. ş. eki *-sın/-sin* Kıp. 'dan beri değişmemiştir; Tat. *-sén* türü tabii olarak Kzk. ve Kırg. *-sın* şekliyle denktir. Yine Kırg. kendisine has *-sun/-sün* yuvarlak ünlülü türleriyle farklıdır.

ç. 1. ş. çekimindeki ET. *-alım/-elim* şeklinin bu lehçelerde gelişmiş şekilleri vardır. Daha Kıp. devresinde *-alım/-elim* (> *-alı/-eli*) yanında *-alık/-elik* şekli de görülmüştür. Bu tarihî lehçelerin şekillenmesi esnasında, 2. tip şahıs eklerinin kullanım alanını, görülen geçmiş zaman çekimi dışına doğru genişletmiş ve şart çekimi yanında, ç.1. ş. emir çekimine de tesir etmiş olmalıdır: ET. *bil-di-miz > bil-di-k; bil-se-miz > bil-se-k* gelişmeleriyle, ç.1.ş. eki olarak yeni kalıplaşan *-k*'ya karşılık, t.1.ş. eki olarak idrak edilen *-m*, ç.1.ş. emir eki *-alım/-elim*'den düşürülmüş ve henüz Kıp. devresin-

620 Tatar Téliñerñ Diyalektologik Süzlégé, 632.s.

621 KKT, 319.s.

622 KırgTG., 214.s.

deyken *-alım* > *-alık* değişimi olmuştur. Bu şekil, Kırg.'da aynen devam etmiştir, ancak Kırg. *-alı/-eli* gibi kısalmış ve *-oluk/-ölük* (*-olu/-ölü*) gibi dudak uyumuna girmiş yuvarlak ünlülü şekilleri de ortaya çıkmıştır. Ünlüyle biten kök ve gövdelerde Kırg. *-alık/-elik* ve *-alı/-eli* şekilleri için yardımcı ünsüz olarak *-y-* kullanılır ve bu, çekiminde ekin ilk ünlüsünün düşmesine yol açar: *başta-y-alık* > *başta-yılık* "başlayalım".

Kzk. *-ayık/-eyik* şekli ise, t. 1. ş. ekinin (*-ayın*) analogik baskısı altında gelişmiş olmalıdır: ET. *-alım* > Kıp. *-alık* >> Kzk. *-ayık*. Bu şekil Kzk. ünlü bitişli kök ve gövdelerde hece düşmesiyle kısalmıştır: *basta-y-ayık* > *basta-yık* "başlayalım" vs.

Tat. *-ıyk/-iyk* şekli, *-ayık/-eyik*'den orta ünlünün düşmesi ve *-y-*'nin öndeki ünlüyü daraltmasıyla gelişmiştir: *-ayık* > **-ıyk* > *-ıyk*. Bu ek, Tat.'da ünlüyle biten kök ve gövde sonlarında, tıpkı t. 1. ş.'da olduğu gibi, haploleji ile kısalır: **başla-y-ıyk* > *başlyk* "başlayalım".

ç. 2. ş. çekiminde Kzk.-Kırg. *-ñız/-ñiz* ve Tat. *-gız/-géz* denktir. Yalnızca Tat. *-gız* şeklinde ek başındaki genizli ünsüz arka damağa alınmıştır ve ön damak ünlülü türünde (*-géz*) tabii olarak é ünlüsü bulunur. Ayrıca Tat.'ın bu şahıstaki tek eki *gız/-géz* iken, Kzk.-Kırg. *-ñız/-ñiz* eki nezaket şekli olarak kabul edilir. Yuvarlak ünlülü *-ñuz/-ñüz* şekilleri sadece Kırg.'da vardır.

-ñız/-ñiz şekli çokluk ekinin kalıplaşmasıyla genişleyen *-ñızdar/-ñizder* şekli Kzk. ve Kırg.'da ortaktır, Tat.'da yoktur; bu şeklin yuvarlak ünlülü *-ñuzdar/-ñüzdör* türleri de yalnız Kırg.'da bulunur. Bunun yanında, sadece Kzk.'da görülen *-ñdar/-ñder* çok eski bir şekle, ET. *-ñlar/-ñler*'e dayanır ve Kzk. için tipik ünsüz benzeşmesiyle gelişmiştir: *-ñlar* > *-ñdar*.

-gıla/-gile şekli sadece Kırg.'a has olan bir ektir ve tabii olarak Kırg. *-gulo/-gülö* türleri de vardır. Tarihî lehçelerde bulunmayan bu şeklin kaynağı, eski t. 2. ş. eki *-gıl/-gil* ile ortak olmalıdır.

ç. 3. ş. çekimindeki Tat. *-sınnar/-sénner* normal olarak tarihî *-sınlar/-sınler* şekli ile doğru ünsüz benzeşmesiyle (*-sınlar* > *-sınnar*) olmuştur; sadece ön damak ünlülü türde Tat. için tipik é ünlüsü yer almıştır. Burada Kzk. t. 3. ş. eki *-sın /-sin* şeklini aynen kullanmıştır. Kırg. ç. 3. ş. çekimi için fiil ortaklaşma gövdesine başvurmuştur (*kör-ü-ş-sün* "görsünler", *aç-ı-ş-sın* "açsınlar" vs.).

2.2.1.7. Şart

Bu çekim, hareketin şart şeklinde tasarlandığını, gösterir. "Bu kipte fiil şarta bağlandığı için hiç bir hüküm ifade etmez; hiç bir dilek, istek, temenni, zorlama

anlatmaz. Yalnız isteksiz, dileksiz mücerret bir tasarlama ifade eder; (...) bütün fiil çekimleri müstakil cümle yapabildikleri halde şart şekli fonksiyonu ile hükümlü müstakil bir cümle değil, ancak hüküm taşımayan bağlı bir cümle kurabilmektedir."⁶²³

Tat. *şart fiil* (şart fiili); Kzk. *şartı ray* (şart kipi); Kırg. *şartuu ırğay* (şart kipi) denen bu çekim dil tarihimiz boyunca pek az şekil değiştirmiştir. .

ET. devresinin başında *-sar/-ser* eki şahıs zamirlerinin katılmasıyla şart çekimini yapıyordu; ancak daha bu devrede bile ekin *-sa/-se* şeklinde kısaldığı görülür (*sakınsar sen* "düşünsen", *inmeser* "inmese"; *barsa men* "gitsen", *bilmese sen* "bilmesen" vs.).⁶²⁴

ET. devresini takiben bu çekimdeki başlıca değişiklik, şahıs çekiminin 1.tip (şahıs zamiri kaynaklı) eklerden, 2.tip (iyelik ekleri kaynaklı) eklere geçmesidir. Kıp. ve Çağ. lehçelerinde de bu çekim, *tursam, kelsek; barsañ, körseñiz* vs. örneklerde olduğu gibi yapılmıştır.⁶²⁵

Karşılaştırılan bugünkü Kıpçak lehçelerinde, şart şekli, şahıslara bağlanmış örnek çekimleriyle şöyledir:

Tat.	-sa/-se	
Kzk.	-sa/-se	
Kırg.	-sa/-se	-so/-sö

Tat.	teklik	1.ş.	<i>almaş-sa-m</i>	<i>kartay-sa-m</i>	<i>oçır-sa-m</i>	<i>töş-se-m</i>
		2.ş.	<i>almaş-sa-ñ</i>	<i>kartay-sa-ñ</i>	<i>oçır-sa-ñ</i>	<i>töş-se-ñ</i>
		3.ş.	<i>almaş-sa</i>	<i>kartay-sa</i>	<i>oçır-sa</i>	<i>töş-se</i>
	çokluk	1.ş.	<i>almaş-sa-k</i>	<i>kartay-sa-k</i>	<i>oçır-sa-k</i>	<i>töş-se-k</i>
		2.ş.	<i>almaş-sa-gız</i>	<i>kartay-sa-gız</i>	<i>oçır-sa-gız</i>	<i>töş-se-géz</i>
		3.ş.	<i>almaş-sa-lar</i>	<i>kartay-sa-lar</i>	<i>oçır-sa-lar</i>	<i>töş-se-ler</i>
			"değişmek"	"ihtiyarlamak"	"uçurmak"	"düşmek"

⁶²³ TDB., 309.s.

⁶²⁴ ETG., 91.s.; KBG., 135.s.

⁶²⁵ KıpTG., 132.s.; ÇEK., 122.s.

Kzk.	t.	1.ş.	adas-sa-m	èkel-se-m	jönde-se-m	kon-sa-m
		2.ş.	adas-sa-ñ	èkel-se-ñ	jönde-se-ñ	kon-sa-ñ
		3.ş.	adas-sa	èkel-se	jönde-se	kon-sa
	ç.	1.ş.	adas-sa-k	èkel-se-k	jönde-se-k	kon-sa-k
		2.ş.	adas-sa-ñdar	èkel-se-ñder	jönde-se-ñder	kon-sa-ñdar
			adas-sa-ñızdar	èkel-se-ñızder	jönde-se-ñızder	kon-sa-ñızdar
			adas-sa-ñız	èkel-se-ñız	jönde-se-ñız	kon-sa-ñız
		3.ş.	adas-sa	èkel-se	jönde-se	kon-sa
			"şaşırmak"	"getirmek"	"düzeltmek"	"konaklamak"

Kirg.	t.	1.ş.	aylan-sa-m	tüşün-se-m	tokto-so-m	kör-sö-m
		2.ş.	aylan-sa-ñ	tüşün-se-ñ	tokto-so-ñ	kör-so-ñ
		3.ş.	aylan-sa	tüşün-se	tokto-so	kör-sö
	ç.	1.ş.	aylan-sa-k	tüşün-se-k	tokto-so-k	kör-sö-k
		2.ş.	aylan-sa-ñar	tüşün-se-ñer	tokto-so-ñar	kör-sö-ñdör
			aylan-sa-ñızdar	tüşün-se-ñızder	tokto-so-ñızdar	kör-sö-ñızdör
			aylan-sa-ñız	tüşün-se-ñız	tokto-so-ñız	kör-sö-ñız
		3.ş.	aylan-ı-ş-sa	tüşün-ü-ş-se	tokto-ş-so	kör-ü-ş-sö
			"dönmek"	"anlamak"	"dormak"	"görmek"

Bu çekimin edebî eserlerden alınmış örnekleri aşağıda verilmiştir:

Tat. Töptenrek uyly kalsañ bit bolarnıñ hemmesé öçen iñ élék ir-at halkı üze gayéplé. Matur ikenlégeñe işangan hatın-kızga komplimant hem matur süzler yavıp kına tora. Eytmiy torsañ avızıñnan tartıp ala ul anı, çönki hatın-kız şul matur süzler bélen tuynıp, ruhlanıp yeşerge künékken. Kiléşmevçé **bulsa** üze sınap karasın. "Derinden düşünmeğe başlasan, bunların hepsi için de erkek milleti suçlu. Güzel olduğuna inanan kadına kompliman ve güzel sözler yağıp durur. Söylemeden dursan ağzından çekerek alır onu, çünkü kadın o güzel sözlerle doyup şevklenerek yaşamaya alışmış. Buna katılmayan varsa kendisi deneyip baksın." (RM. 67-27)

Eger de tire-yakta bér-bér meglumatlı yeş kéşe kaytkanı **bélse**, niçék te anıñ bélen tanışa, annan hezergé zaman yeşlerén, alar arasında yörgeñ idealları soraşa. "Eğer etrafta her hangi bir malumatlı gencin bulunduğunu bilse, nasıl yapıp edip onunla tanışır, ondan bugünün gençlerini, onlarda bulunan idealleri sorar." (SC. 108-55)

Bara-bara ul şundiý bér derecege cíte ki **akıldan yazmasam**, açuv vaktında elle nindiý bér cinayet eşlep **taşlamasam** yarar idé, dip kurka başlıy. "Giderek öyle

bir dereceye varır ki aklımlı oynatmasam, öfke anında her hangi bir suç işleyip kalmasam iyi, diye korkmaya başlar." (SC. 127-15)

Azgına sabrit elé, iy kariém, hezér yazam; **uylasam** avlımıñ gaklımnan da min hezér yazam. "Biraz sabret lütfen ey okuyucum şimdi yazıyorum; düşünsem köyümü aklımlı kaçırıncım ben şimdi." (ATŞ. 203-37)

Aşlık yahşı **uñgan bulsa** da, Sadiyk abziy, kiben kaldırsañ da fayda itép bulmıy, cey behasé **kıybatrak bulsa** da anıñ ölleşén géne tıçkan da kisép bétére dip kiben kaldıra almadı. "Ekinler güzel ermiş olsa da Sadiyk Amca, tınaza bıraksan da faydası olmaz, yaz fiyatı daha fazla olsa da onun bir kısmını da sıçan kemirip bitirir diye tınaza bırakmadı." (Aİ. 251-15)

Kıssa da sinde fekiyrlékler, yetimlékler miné
İzse de üz işlerémnen hur ve kimlékler miné.
Ütté indé ul zamannar, oçtılar şul koş kébi;
Uylasam ul köñnerém tik kiçté kürgen tös kébi.

"Sıkça da sende fakirlikler, yetimlikler beni
Ezse de kendi işlerimden ötürü, kötülük ve kusurlar beni.
Geçti artık o zamanlar, uçtular şu kuş gibi,
Düşünsem o günlerim geçti gördüğüm düş gibi." (AT1. 183-6)

Kzk. Sızdıktıñ özge joldastarı baska kızdarı da körüvge buringıday **ıntalı bolsa** da, Sızdık endi èrbir kızdı banıp köre berüvdí iñgaysız köre bastadı. "Sızdık'ın diğer arkadaşları başka kızları da görmeğe eskisi gibi istekli olsa da Sızdık artık her bir kıza gidip bakmayı yakışsız bulmaya başladı." (ME1. 107-38)

Osı kezde bir javın **javsa** dep jürüşü edi, tilegen javını da javdı. "O anda bir yağmur yağsa deyip duruyordu, istediği yağmur da yağdı." (ME1. 228-22)

Sırtım sav **bolsa** da işim ölip kalıptı. **Aşuvlansam** ızalana almıymın. **Külsem** kuvana almıymın, söylegenim öz sözim emes, külgenim öz külkim emes, bəri de eldekimdiki. "Dışım sağ olsa da içim ölüp kalmıştır. Öfkelensem de kızamıyorum. Gülsem de sevinemiyorum, söylediğim kendi sözüm değil, güldüğüm kendi gülüşüm değil." (AKKS. 157-20)

Artımnan balam kuran okısın **deseñ**, tirlikte öziñniñ jaksılık kılğan kisiñ köp **bolsa**, kim kuran okımaydı? Eger jamañılıktı köp **kılğan bolsañ**, balañnıñ okıgan kuranı seni nege jetkizedi? "Arkamdan çocuğum Kur'an okusun dersin, hayattayken bizzat iyilik ettiğin insanlar çok olursa, kim Kur'an okumasın ki? Eğer çok kötülük ettiysen çocuğunun okuduğu Kur'an seni nereye götürecektir?" (AKKS. 158-15)

*Toktamas özge avılga sıylasa da,
Kek kılmas iyesi urıp kıynasa da,
Jüz jıldık dos bir künde jav boladı,
Köñiline bir kılıgıñ sıymasa da.*

*Bolsañdar, balaların hatka usta,
Törden jay alarsıñdar, turmay tısta.
Tör tügıl tömennenden de tiymeydi orın
Jürseñder jalkavlıkpen jazı-kısta.*

"Kalmaz başka bir köyde, ağırlansa da,
Öfkelenmez (ev) sahibi dövse de,
Yüz yıllık dost bir günde düşman olur,
Bir hareketin hoşuna gitmezse."

(Ş. 135-21)

"Olsanız çocuklarım yazıda usta,
Baş köşeden yer alırsınız, kalmadan dışta.
Baş değil aşağılardan bile gelmez bir yer,
Yürürseniz tembellikle yaz ve kışta."

(Tİ. 449-1)

Kırg. **Bolso-bolboso** deybiz, biroq uşunday bolorun kim biliptir. Kün muruntan bilgen bolso... "Olsa olmasa diyoruz, fakat böyle olacağını kim bilmiştir ki... Zamanında bilen olsa..." (ÇA1986. 22-26)

Ce ot caga albasa, caksam tütünü bar, cangı bar, biröö baykap kalbasın dep andan korkso. "Ya ateş yakamazsa, yaksam dumanı var, ışığı var, birisi anlamasın diye ondan korksa." (ÇA1991. 55-34)

Eğer biz açıp bilgen nerse Cerge korkunuç tuudurup, turmuş-tirilikti buzar cayın bile turğan bolsok, anda Cerge eç balee keltirbes amalın özünüz taap alarız bızga Cer uuldarı katarı ant berebiz ! "Eğer bizim açıp öğrendiğimiz şey dünya için tehlike doğurup, hayatı bozacak bir tarafını biliyor olsak, orada dünyaya hiç bir bela getirmeyecek şekilde bir yolunu bizzat bulacağımıza dünya çocukları olarak ant içiyoruz." (ÇA1983. 31-56)

Tobekel dep şaarga boy ursambı, col bolgusu bardır, dep oyloodu keede. Epten dep soolugun çıñdap, bu onbogon kontuziyadan ayıgıp alsa, anan dağı kürüşüügö ar-namıs, adamdık daracasın korgop alışka caraar ele go... "Haydi, ne olur ne olmaz deyip şehre yollansam mı, yol çıkar her halde (başarıım) diye düşündü bir ara. Uygun dur deyip, sağlığını iyice düzeltip, bu geçmeyen yara iyileşebilse, ondan sonra mücadele etmeye, ar-namusunu, insanlık derecesini savunabilmeye imkân olurdu belki." (ÇA1983. 36-36)

*Dayranın körkü kemedede,
Balanın körkü enede,
Akıl aytsañ tıñşabay,
Akmaktın körkü cemedede.*

"Deryanın güzelliği gemide,
Çocuğun güzelliği anada,
Akıl söyleyen dinlemez
Ahmağın güzelliği tehditte."

(T. 60-13)

Sonuç:

Bu çekim, karşılaştırdığımız her üç lehçede de, tasarlanan bir hareketi şart şeklinde ifade eder. Halen bulunmayan ve gelecekte gerçekleşmesi için şart koşulan bir hareket olduğu için, yukandaki örneklerde de görüldüğü gibi, ancak gelecek zaman veya şimdiki zaman çekimli fiillerle birlikte bir cümle yapısına dahil olmaktadır. Yani aslında kendisinde hüküm olmaksızın şartlı birleşik cümlenin kuruluşuna katılıp yardımcı bir fiil, asıl cümlenin şartını gösteren bir yardımcı yüklem meydana getirmektedir.

Dil tarihimizde çok eskiden beri *-sa/-se* şeklinde kullanılan şart eki bu lehçelerin de şart çekiminde esastır. ET. devresini takiben, bu çekimdeki şahıs eklerinin 1. tipten 2. tipe geçmesi en büyük şekil değişikliğini meydana getirmiştir; halen de bu iyelik ekleri esaslı şahıs ekleri kullanılmaktadır.

Şart ekinin düz ünlülü *-sa/-se* şekli her üç lehçede de ortaktır; yuvarlak ünlülü Kırg. *-so/-sö* şekli farklıdır, bu sadece Kırg.'a aittir. Ekin ilk sesi olan *-s* ünsüzü, kök ve gövdelerle ünsüz uyumuna girmez, sadece tonsuz ünsüzle başlayan bu varyantı vardır.

Emir çekimine katıldığını gördüğümüz Kırg. *-çıl/-çil* ~ Kzk. *-şıl/-şi* unsurunun, şart çekiminde de şahıs ekinin ardından ilâve edildiği bir kuruluş vardır. Sadece Kzk. ve Kırg.'da kaydedilen *sen bar-sa-ñ-şıl*, *sender bar-sa-ñdar-şıl*; Kırg. *bar-sa-m-çil*, *kel-se-m-çil* "keşke gelsem" vs. gibi örneklerdeki bu çekim, artık şarttan uzaklaşarak, pişmanlık, arzu, üzüntü benzeri anlamları ifade etmekte kullanılmaktadır.⁶²⁶

2.2.1.8. İstek

Tasarlama kiplerinden olan bu çekim, söz konusu hareketi istek halinde ifade eder, dilek bildirir.⁶²⁷

Tat. *télek figıl* (dilek fiili)⁶²⁸; Kzk. *kalav ray* (istek kipi)⁶²⁹; Kırg. *tilek irıgay* (dilek kipi)⁶³⁰ terimleriyle adlandırılan istek çekimi, söz konusu lehçelerde de, hareketi, istek, niyet, dilek olarak tasarlayan bir çekimdir.

626 KKT., 322.s.; KırgTG., 222.s.

627 TDB., 310.s.

628 TTG., 227.s.

629 KKT., 320.s.

630 KırgTG., 223.s.

ET. devresinde istek, *-gay/-gey* (> *-ga/-ge*) eki ve şahıs zamirleriyle kurulan gelecek zaman çekimi içinde ifade ediliyordu.⁶³¹ Bu devreyi takiben, Harezmi alanında da bu ekten istek şekli için faydalanılmıştır.⁶³² Aynı çekim, eskiden olduğu gibi Kıp. yazı dilinde de edat veya zarf gibi, yüklem yardımcı unsurlarla birlikte istek çekiminde kullanılmıştır: *keşke anıñ kibi bolgay*⁶³³; Çağ. 'da ise eklin değişmiş *-ay/-ey* şekli sınırlı olarak, sadece 1. şahıslarda görülür: *kılay men* vs.⁶³⁴

Tıpkı tarihi boyunca olduğu gibi, karşılaştığımız bugünkü Kıpçak lehçelerinde istek çekimine has bir ek yoktur. Bunun için, söz konusu fiilin isim şeklinin yardımcı fiille çekimine başvurulmaktadır. "*Fiil + fiilden isim yapma eki + iyelik eki + yardımcı fiil + şahıs eki*" şeklindeki bu kuruluş her üç lehçede de esastır; fakat bunun yanında Kzk.-Kırg.'da ET.'den beri görülen *-gay/-gey* ekli çekim ve *-mak* ekli çekim istek ifadesinde kullanılmaktadır. Biz her üç lehçede de ortak olarak bulunan yardımcı fiilli çekimden başlayarak bu üç kuruluşu inceleyeceğiz.

2.2.1.8.1. Yardımcı Fiilli İstek Şekli

kel- yardımcı fiil olarak bu istek çekiminin esasını teşkil etmektedir: "*fiil + -gı/-gı eki + iyelik ekleri + kel-*". Bu kuruluşta istek ifadesini veren asıl unsur *kel-* fiili sadece üçüncü şahıs çekimiyle kalıplaşmıştır (Tat. *uz-ası-m kıl-e*; Kırg. *kör-gü-m kel-di* vs.). Aslında her üç lehçede de bulunan bu şekil, sadece Tat. yazı dilinde, *-ası/-esi* sıfat-fiilinin kullanılmasıyla ayrılır; fakat Tat.'ın tarihî ve edebî bakımlardan en mühim ağzı olan Mişer'de Kzk. ve Kırg.'da bulunan *-gı/-gı*; *-kıl/-ké* ekli kuruluş aynen devam etmektedir.⁶³⁵

İstek çekimini yapan *kel-* fiili henüz tamamen kalıplaşmadığı için, sadece geniş zaman veya gelecek zaman değil, geçmiş zaman çekimlerine de girebilmektedir. Böyle olsa da biz burada, istek çekimi için tabii olan *-a/-e* geniş zaman çekimini esas kabul ediyoruz ve geçmiş zaman çekimli *bar-gı-m keldi*, *okı-gı-m kelipti* gibi örnekleri, istek yönündeki ekleşmenin tam olmadığı, daha ziyade, birleşik fiille yakın gruplar olarak kabul ediyoruz. Bu kuruluşun her üç lehçedeki çekim şekilleri şöyledir:

Tat.	<i>-ası/-esé</i> <i>-ysıl/-ysé (-gı/-gı) + iyelik ekleri + kele</i>
Kzk.	<i>-gı/-gı; -kıl/-kıl + iyelik ekleri + keledi</i>
Kırg.	<i>-gı/-gı; -kıl/-kıl + iyelik ekleri + kelet</i>

⁶³¹ TDB., 310.s.; KBG., 128.s.

⁶³² J. Eckmann, Harezmi Türkçesi, 204.s.

⁶³³ KıpTG., 133.s.

⁶³⁴ ÇEK., 119.s.

⁶³⁵ Tatar Têlênéñ Dıyaloktologik Süzlêgê, 633.s.

Burada yardımcı fiil olarak kalıplaşan geniş zaman (*-a/-e*) çekimli *kel-* fiili yanında, aynı fonksiyonda *bar* (olumsuzu: *yuk-jok-cok*) sözü de kullanılır: *küresém bar* "görmek istiyorum, göreyim"; *algımız jok* "almak istemiyoruz"; *bargısı bar* "gitmek istiyor" vs.

Tat.	<i>aç-ası-m kile</i>	<i>êşliysé-m kile</i>	<i>uz-ası-m kile</i>
	<i>aç-ası-ñ kile</i>	<i>êşliysé-ñ kile</i>	<i>uz-ası-ñ kile</i>
	<i>aç-ası kile</i>	<i>êşliysé kile</i>	<i>uz-ası kile</i>
	<i>aç-ası-bız kile</i>	<i>êşliysé-béz kile</i>	<i>uz-ası-bız kile</i>
	<i>aç-ası-gız kile</i>	<i>êşliysé-géz kile</i>	<i>uz-ası-gız kile</i>
	<i>aç-ası-ları kile</i>	<i>êşliysé-leré kile</i>	<i>uz-ası-ları kile</i>
	"açmak"	"çalışmak"	"geçmek"

Kzk.	<i>aş-kı-m keledi</i>	<i>iste-gı-m keledi</i>	<i>oz-gı-m keledi</i>
	<i>aş-kı-ñ keledi</i>	<i>iste-gı-ñ keledi</i>	<i>oz-gı-ñ keledi</i>
	<i>aş-kı-sı keledi</i>	<i>iste-gı-sı keledi</i>	<i>oz-gı-sı keledi</i>
	<i>aş-kı-mız keledi</i>	<i>iste-gı-mız keledi</i>	<i>oz-gı-mız keledi</i>
	<i>aş-kı-larıñ keledi</i>	<i>iste-gı-leriñ keledi</i>	<i>oz-gı-larıñ keledi</i>
	<i>aş-kı-larıñız keledi</i>	<i>iste-gı-leriñiz keledi</i>	<i>oz-gı-larıñız keledi</i>
	<i>aş-kı-ñız keledi</i>	<i>iste-gı-ñız keledi</i>	<i>oz-gı-ñız keledi</i>
	<i>aş-kı-ları keledi</i>	<i>iste-gı-leri keledi</i>	<i>oz-gı-ları keledi</i>
	"açmak"	"çalışmak"	"geçmek"

Kırg.	<i>aç-kı-m kelet</i>	<i>işte-gı-m kelet</i>	<i>oz-gu-m kelet</i>
	<i>aç-kı-ñ kelet</i>	<i>işte-gı-ñ kelet</i>	<i>oz-gu-ñ kelet</i>
	<i>aç-kı-sı kelet</i>	<i>işte-gı-sı kelet</i>	<i>oz-gu-su kelet</i>
	<i>aç-kı-bız kelet</i>	<i>işte-gı-bız kelet</i>	<i>oz-gu-buz kelet</i>
	<i>aç-kı-ñar kelet</i>	<i>işte-gı-ñer kelet</i>	<i>oz-gu-ñor kelet</i>
	<i>aç-kı-ñızdar kelet</i>	<i>işte-gı-ñızdar kelet</i>	<i>oz-gu-ñızdor kelet</i>
	<i>aç-kı-ñız kelet</i>	<i>işte-gı-ñız kelet</i>	<i>oz-gu-ñuz kelet</i>
	<i>aç-kı-sı kelet</i>	<i>işte-gı-sı kelet</i>	<i>oz-gu-su kelet</i>
	"açmak"	"çalışmak"	"geçmek"

Şimdi bu istek şekli için edebî eserlerden alınan örnekleri verelim:

Tat. *Kaysı ananıñ bérdenbér kızı avızınan şundiý süzler işétesé kilsén ?!* "Hangi ananın biricik kızının ağzından böyle sözler işitesi gelsin ki (işitmek istesin) ? (RM. 66-32)

Boları küргеç Röstemdegé anı kızganuv hisé tağı da arta. Anıñ Feridené tatlı süzler bélen başınan sıypıysı kile. "Bunları gördükçe Rüstem'deki ona acıma hissi daha da artar. Tatlı sözlerle Feride'nin başını okşamak ister." (SC. 100 - 19)

Anıñ bér géne minutka balsa da öyde bulası, anaları bélen béрге cıyılışıp irtengé çeyné éçesé, terezeden Dim östénde küterélgen bolıt şikéllé tomanga karıysı kile. "O bir dakika için de olsa, evde olmak, anaları ile beraber toplanıp sabah çayını içmek, pencereden Dim üstünde yükselen bulut gibi sise bakmak istiyordu." (SC. 93-21)

-Röstem abıy, min siné yaratam, çın küñélémnen yaratam ! dip kırkırası kile. "Röstem Ağabey, ben seni seviyorum, yüreğimden seviyorum ! diye bağırarak ister." (SC. 97-48)

Kzk. Kunanbay bugan şeyin aşuvmen, zilmen kep, endi osı tusta küyzelgendik küy körsetip, osimen jıyınını kabırgasın kayıstırgısı kelgen. "Kunanbay o ana kadar öfkelenip sinirlenerek, artık o anda canının sıkıldığını gösterip böylece, toplantıyı dağıtmak istedi." (ME4. 25-39)

Ulboşına degen sezimimdi eli özüm de bayımdagan jokpın. Tek bir gajayıp kuvattı küş bilep éketip baradı. Okta-tekte öz halımdı özüm de tusingim keledi. "Ulboşın hakkındaki duygumu daha kendim de anlamış değilim. Fakat acayip bir güç tamamen hakim olup kendisine çekiyor. Bazen kendi halimi ben de anlamak istiyorum." (İE. 20-24)

Tek bizdi özimizdiñ eldiñ adamı dep aman kaldırmasa jer jaman, dep Jumabay şoşıta söylegisi keledi. "Jumabay, bizi kendi ilimizin insanı deyip de, sağ bırakmazsa iş fena, diye korkutmayla söylemek istiyor." (ME4. 8-2)

Kırg. Eköbüz, körgön tüşübüz ayan bolgusu bardır. Teñiri coluna kırk-elüü mal çalalı, elden bata alalı... "İkimizin gördüğü bu düşün manası olsun (bu bize bir işaret olsun). Tanrı yoluna kırk elli hayvan kurban edelim, halkın rızasını alalım..." (AC. 170-43)

-Ata, al kaday neme, dedi Manas tañ kala karap atasın. -Balası çok, malı köp da bay bolobu ? Men malduu bolgum bar, makul, barıp malın bagıp bereyin. "-Baba, o nasıl iş, dedi Manas, şaşkın şaşkın babasına bakarak. Çocuğu yok, malı çok da zengin olur mu hiç ? Ben de mallı, varlıklı olmak isterim, kabul, gidip malına bakıvereyim." (AC. 179-34)

Ayıl tınç. Suukka eç kimdin çıkması çok. "Köy sakın. Soğuga hiç kimse çıkmak istemiyor." (ÇA1991. 39-30)

Seyde uşulardı körüp bilip otursa da könülgö algısı kelbeyt. "Seyde bunları görüp bilse de kabul etmek istemiyor." (ÇA1991. 35-41)

Azır al Mirzakuldun artınan cügürüp bargısı kelip, andan keçirim suranıp, anı cıluu sözü menen erkeletkisi keldi. "Şimdi o Mirzakul'un peşinden koşup

gitmek isteyerek, ondan özür dileyip sıcak sözlerle gönlünü almak istedi." (ÇA1991. 45-3)

Sonuç:

İstek çekimi için yardımcı fiil olarak kullanılan *kel-* (– *kil-*) fiili her üç lehçede de ortaktır ve sadece 3. şahıs çekimiyle kalıplaşmıştır. Tarihi bakımdan yeni olan bu kuruluş aslında henüz tamamen ekleşmiş değildir; fakat *kel-* yardımcı fiilinin sadece geniş zaman çekiminin istek çekiminde esas olduğu muhakkaktır. Bunun yanında kullanılan geçmiş zamanlı çekimlerde ise (*köresé kildé, algım keldi* vs.) daha çok, birleşik fiil karakteri ortaya çıkar.

Burada söz konusu edilen lehçeler *kel-* yardımcı fiilinin geniş zaman çekimini kendilerine has eklerle yapmaktadır: Tat. *-a/-e* – Kzk. *-adı/-edi* – Kırg. *-at/-et*.

Her üç lehçede de, *kel-* fiili yardımıyla istek çekimine giren asıl fiil, bir fiil ismi şeklindedir; ancak bu fiilin aldığı sıfat-fiil eki Kzk. ve Kırg.'da *-gı/-gı* (*-gu/-gü*) iken, Tat. *-ası/-esé* (ünlülle biten kök ve gövdelerde *-ysı/-ysé*) ekidir. Buna rağmen Tat. ağzlarının mühim bir kısmında (Mişer vs.) *-gı/-gé* eki, bu çekimde canlı olarak kullanılır. *-gu/-gü* yuvarlak ünlülü şekil sadece Kırg.'da vardır.

Asıl fiilin isim şekline her üç lehçede de iyelik ekleri getirilmektedir. Yani bu istek şeklinde şahıs çekimine giren yardımcı fiil değil, asıl fiildir ve bu da aslında bir isim çekimi şeklindedir.

Neticede, yardımcı fiille yapılan bu istek şekli, henüz ekleşmesi süren fakat her üç lehçede de ortak esaslara dayanan bir çekimdir.

2.2.1.8.2. -gay Ekli İstek Şekli

Karşılaştırılan bugünkü Kıpçak lehçelerinde, yukarıda incelediğimiz çekim yanında ET. devresinden beri bilinen *-gay/-gey* eki ile yapılan bir başka istek çekimi daha vardır.

Diğer fiil kipleri gibi kesin bir zaman bildirmeyen fakat gelecek zaman içinde tasarlanan istek çekimi için, ET.'de de aslen gelecek zaman eki olan *-gay/-gey* kullanılıyordu (yuk. bk.). Bu ekin, söz konusu lehçelerde, istek çekimi için bugüne kadar saklandığı görülüyor.

Yukarıda gördüğümüz yardımcı fiilli çekim yanında *-gay/-gey* ekli istek çekimi Tat.'da yoktur; Kzk.'da nadir olarak görülür⁶³⁶; Kırg.'da ise *-gı kelet*

⁶³⁶ KazTG.-1967., 197.s.; KazTG.-1955., 172.s.

şekline nazaran çok daha fazla kullanılan bu çekim *ele* yardımcı unsuruyla birlikte çekime girer, yani bu, birleşik çekim karakterli bir kuruluşur⁶³⁷ :

Kırg.	teklik	1.ş.	<i>bar-gay ele-m</i>
		2.ş.	<i>bar-gay ele-ñ</i>
		3.ş.	<i>bar-gay ele</i>
	çokluk	1.ş.	<i>bar-gay ele-k</i>
		2.ş.	<i>bar-gay ele-ñer</i> <i>bar-gay ele-ñizder</i> <i>bar-gay ele-ñiz</i>
		3.ş.	<i>bar-ı-ş-kay ele</i>

Kuday uşu emçinin koluna kasiyet berip kempir bat ele sakayıp ketkey ele, üygö kirip çıkkanga carap kalgay ele. "Tanrı şu tabibin eline iyilik verip ihtiyar kadın çabuk çabuk iyileşsin, eve girip çıkmağa yarasa keşke." (ÇA1991. 61-6)

Bu çekim, Kırg. *-gıl-gi* ekli istek şeklinden şu fonksiyonlarıyla ayrılır: *-gay/-gey* canlı cansız her tür yaratıktaki hareketler için kullanılır. Halbuki *-gıl-gi* sadece canlı varlıklarla kullanılabilir. Mesela, *Men togo bargay elem* "Ben dağa gideyim" vs. Ancak, *stoldun singısı kelbedi* "masa kırılmak istemedi" gibi bir çekim *kel-* yardımcı fiilinin anlam yapısından ötürü hiç yapılamaz.⁶³⁸

Kzk. *-gay/-gey* ekli istek çekimi, pek nadir kullanılsa da, Kırg. çekimden farklı olarak, yardımcı unsur olmayan basit bir çekimdir: *bar-gay-mın* "gideyim", *okı-gay-sın* "okuyasın" vs.

Tat.'da istek çekimi için kullanılmadığını belirttiğimiz *-gay/-gey* eki, ihtimal gösteren ve olumsuz şekliyle kalıplaşan Tat. *-magayı/-megeyé* ekinin kaynağında bulunabilir: *Bügén yañgır bulmagayı* "Bugün yağmur belki yağabilir (Korkarım ki bugün yağmur yağacak)" vs.⁶³⁹ İyelik ekiyle ve sadece 3. şahısta görülen bu ekin, önce istek ifade ettiği, fakat giderek *-gay/-gey* ekinin unutulmasıyla bu şekilde kalıplaştığı anlaşılıyor. Dolayısıyla bu anlam gelişmesinde "Bugün yağmur yağmasın" veya "Keşke bugün yağmur yağmasa" gibi bir ifade temel olmalıdır.

Netice olarak, ET.'den beri görülen *-gay/-gey* eki, karşılaştırılan lehçeler içinde sadece Kırg.'da canlı olarak, istek çekiminde kullanılmaktadır. Kırg. *-gıl-gi* ekli çekim yanında ve daha geniş olarak istek çekimine katılan bu ek, Kzk.'da pek az kullanılırken, Tat.'da tamamen unutulmuştur.

⁶³⁷ KırgTG., 224.s.; AKT., 164-165.s.

⁶³⁸ KırgTG., 225.s.

⁶³⁹ N. Poppe, Tatar Manual, 67-68.s.

2.2.1.8.3. -mak Ekli İstek Şekli

Bu çekim, hareketin gelecek zamanda yapılmak üzere planlandığını, söz konusu iş için bir maksadın varlığını, kesin bir niyeti ifade eder.

İşte bu özelliği dolayısıyla da Tat. *niyet fiğil* (niyet fiili)⁶⁴⁰ ; Kzk. *maksattı keler şak* (maksatlı gelecek zaman)⁶⁴¹ ; Kırg. *niyet irıgay* (niyet kipi)⁶⁴² terimleriyle adlandırılan bu çekim, *-mak-çıl-mek-çi* eki ve onun sonradan kısalmış *-mak/-mek* şekliyle yapılır.

ET. *-mak/-mek*, hareket isimlerinin teşkilinde geniş şekilde kullanılmıştır.⁶⁴³ Aynı fonksiyonla Harezmi, Çağatay ve Kıpçak alanındaki tarihî eserlerde de devam etmiştir: Harezmi. *oruçnı buzır yimek içmek*⁶⁴⁴ ; Çağ. *Mirzanı körmekleri mümkün emes edı*⁶⁴⁵ ; Kıp. *etmek* "ekmek", *yarmak* "gümüş para"⁶⁴⁶ vs. Ancak tarih içinde, bilhassa Kıpçak sahâsında hareket isimleri (matar) yapmak üzere *-mak/-mek* ekinin, yerini *-g* (> *-uv ~ -v*) ekine bıraktığına şahit oluyoruz.

Tipki *-gu-çıl-gü-çi* gibi, *-mak/-mek* ekinin daha Çağ. devresinde, *-çıl-çi* ekiyle genişleyip hareket isimleri veya fail isimlerinin yapımında kullanıldığı görülmektedir.⁶⁴⁷ İşte bu *-makçıl-mekçi* eki yine aynı devrede *bol-* veya *er-* fiilleri yardımlarıyla fiil çekimine katılmağa başlamıştır: Çağ. *bular kelmekçi ediler* "bunlar gelmek üzere idiler"; *bu yağılarning üstige atlanmakçi edük* "bu düşmanların üstüne (hücum için) at binmeye karar vermiştik"; *bizge koşulmakçi boldı* "(o) bize katılmağa karar verdi".⁶⁴⁸

-makçıl bol- şeklindeki birleşik çekim, bugünkü lehçelerde, aynı şekilde veya yardımcı fiilin düşürülmesiyle, niyet-istek çekiminde kullanılmaktadır. Çekimin aslını teşkil eden fiil ismindeki *-çıl-çi* eki, *-mak/-mek* ekiyle gösterilen hareketin, bir maksat veya niyet olarak tasarlandığını ifade eder. Tabii yardımcı fiilin düşürülmesiyle fiil ismi doğrudan doğruya şahıs eklerini alır gibi görünse de bu, son haliyle bir fiil çekimidir.

Çağ. devresinden beri ekleşmeye başlayan bu çekim, bugün Kzk. ve Kırg.'da daha da ileri gitmiş ve *-makçıl-mekçi* ekinden *-çıl-çi* kısmını da düşürerek sadece *-mak/-mek* ekine şahıs eklerini getirmek suretiyle niyet-istek çekimini yapar hale gelmiştir.

⁶⁴⁰ HTET., 243.s.

⁶⁴¹ Krş. Gelecek Zaman (Niyet İfadeli Gelecek Zaman)

⁶⁴² KırgTG., 226.s.

⁶⁴³ Maytn-Dizin., 557.s.; ETG., 53.s.

⁶⁴⁴ J. Eckmann, Harezmi Türkçesi, 193.s.

⁶⁴⁵ ÇEK., 104.s.

⁶⁴⁶ KıpTG., 43.s.

⁶⁴⁷ ÇEK., 103-104.s.

⁶⁴⁸ age., 104.s.

Tasarlanan harekette sadece bir niyeti değil, aynı zamanda gerekliliği hatta mecburiyeti bildiren bu çekim, söz konusu lehçelerde şöyle yapılmaktadır⁶⁴⁹:

Tat.	-makçıl-mekçé	
Kzk.	-makşıl-mekşi; -bakşıl-bekşi; -pakşıl-pekşi -makl-mek; -bakl-bek; -pakl-pek	
Kırg.	-makçıl-mekçi -makl-mek	-mökçül-mökçü -mök-mök

Tat.	yaz-makçı-mın	eyt-mekçé-mén	tük-mekçé-mén	sayla-makçı-mın
	yaz-makçı-sıñ	eyt-mekçé-séñ	tük-mekçé-séñ	sayla-makçı-sıñ
	yaz-makçı	eyt-mekçé	tük-mekçé	sayla-makçı
	yaz-makçı-bız	eyt-mekçé-béz	tük-mekçé-béz	sayla-makçı-bız
	yaz-makçı-sız	eyt-mekçé-séz	tük-mekçé-séz	sayla-makçı-sız
	yaz-makçı-lar	eyt-mekçé-ler	tük-mekçé-ler	sayla-makçı-lar

Kzk.	jaz-bak-şı-mın	kel-mek-pin	tök-pekşi-mın	ur-makşı-mın
	jaz-bak-şı-sıñ	kel-mek-sıñ	tök-pekşi-sıñ	ur-makşı-sıñ
	jaz-bak-şı	kel-mek	tök-pekşi	ur-makşı
	jaz-bak-şı-mız	kel-mek-pız	tök-pekşi-mız	ur-makşı-mız
	jaz-bakşı-sıñdar	kel-mek-sıñdar	tök-pekşi-sıñdar	ur-makşı-sıñdar
	jaz-bakşı-sızdar	kel-mek-sızdar	tök-pekşi-sızdar	ur-makşı-sızdar
	jaz-bak-şı-sız	kel-mek-sız	tök-pekşi-sız	ur-makşı-sız
	jaz-bak-şı	kel-mek	tök-pekşi	ur-makşı

Kırg.	caz-mak-mın	kel-mek-mın	tök-mökçü-mün	ur-makçı-mın
	caz-mak-sıñ	kel-mek-sıñ	tök-mökçü-sün	ur-makçı-sıñ
	caz-mak	kel-mek	tök-mökçü	ur-makçı-çı
	caz-mak-pız	kel-mek-pız	tök-mökçü-müz	ur-makçı-mız
	caz-bakçı-sıñar	kel-mek-sıñar	tök-mökçü-sünör	ur-makçı-sıñar
	caz-bakçı-sızdar	kel-mek-sızdar	tök-mökçü-süzör	ur-makçı-sızdar
	caz-mak-sız	kel-mek-sız	tök-mökçü-süz	ur-u-ş-makçısız
	caz-ı-ş-mak	kel-ı-ş-mek	tök-ü-ş-mökçü	ur-u-ş-makçı

Kzk. Men Mirzatay avlınıñ ömirinde esinen ketpestey kek almakşımın.
"Ben Mirzatay köyünden, ömrü boyunca aklımdan çıkmayacak şekilde öç almak niyetindeyim (öç alayım)." (ME1. 89-18)

⁶⁴⁹ Kzk. ve Kırg. çekimlerde -makl/-mek ve -makçı/-mekçi ekleri ikisi birden ve her fiil için kullanılabilir; tablolarda temsili olarak örnek verilmiştir.

Sondıktan ezirgi künde biriniñ kaygısına biri ortak bolıp nazalangan, küyingen kunderde birin-biri **jubatıp turspakşı**. "Bu sebeple bugünkü günde birinin kaygısına diğerinin ortak olarak dertlenip üzüldüğü günlerde birbirlerini teselli ederek yaşayacaklar." (ME1. 132-38)

Jas kartaymak, jok tuvmaq, tuvğan ölmek,

Tagdır jok, ötken ömir kayta kelmek.

Baskan iz, körgeñ kızık artta kalmak,

Bir kудaydan baskanın bəri özgermek.

"Genç ihtiyarlayacak, mevcut olmayan doğacak, doğan ölecek; takdir yoktur, geçen ömür tekrar gelmeyecek; basılan iz, alınan keyif geride kalacak; tek Allah'tan başkasının hepsi değişecek." (AK1. 25-5)

Ejelden melim: Kay avıldır üstinde sıyaz bolsa, sol avıl mol şıgasılı bolmak.
Elden erekşe mazasızdikka uşıramak. "Eskiden beri malumdur; Hangi köyün üstünde toplantı olsa, o köy çok zararlı olacak. Halk bilhassa sıkıntılara uğrayacaktır." (ME4. 81-40)

Kazakta jok akılmen oy bekitpek

Nepsi unatsa bolganı, bəri bitpek.

Tevekel dep at koyıp ıktımalga,

Baylavı jok nerseden payda kütpek.

"Kazakta yok akılla fikretmek;

Canı isterse olanı, hepsi bitecek.

Tevekkül diye ad koyup ihtimale,

Neticesiz şeyden fayda bekleyecek"

(Ş. 55-21)

Kırg. Ömür koldon suurulup çıgıp baratkanın sezıp bilip catkan Beksaat al kubattan ayrılganına karabay süylösöm dedi, birok süylöy albadı, aga çaması cetpedi, oşondo ayçusun közü menen ayıp **kalmak boldu**. "Hayatın elden kayıp gittiğini sezen Beksaat, güçten takattan düştüğüne bakmadan konuşsam dedi, fakat konuşamadı, ona gücü yetmedi, orada söyleyeceğini gözüyle söyleyivermeyi istedi, çaresiz." (ÇA1991. 63-9)

Andan başka da öndörüşük tüz köz karaştan alganda, İks kırtış-tekterin transkosmostuk konteynerlerge cöktöönün aldındağı algaçkı flotatsiya tehnologiyasında negizgi rol **oynomokçu**. "Bunun yanında üretim bakımından da İks yer kabuğu örneklerini uzay taşıyıcılarına yüklemenin öncesinde ilk donanma teknolojisinde temel rol oynamalıdır (oynayacaktır)." (ÇA1993. 27-33)

Töönü cetelep, aldıda işenimdüü adımdap baratkan Kazangap bolboso bul eende Edigey menen Ükubalanın esi çıgat bele. Töö minip baratkan Edigey. Çınında Ükubala töögö minse **cöndüü bolmok**. "Deveyi yedeğe alıp önünde güvenle yürüyüp giden Kazangap olmasa bu ıssız yerde Edigey ile Ükubala şaşırıp kalabilirler. Deveye binip gitti Edigey. Aslında Ükubala deveye binse daha uygun

olacak." (ÇA1983. 38-33)

Niyetinde eki kulagınan alıp, azuuluu kara tumşugun cerge saymakçı. "Niyetli, iki kulağından tutup azılı kara suratını yere çarpmak istiyor." (AC. 180-14)

*Kolundan kelse bermeksiñ:
Altın kazna açkıçın,
Argımak atın cakşısın,
Baktıluunun baktısın...*

"Elinden gelse vereceksin:
Altın hazine anahtarını,
Küheylan atın güzelini,
Bahtıyarın bahtını..." (TÜ. 151-9)

Sonuç:

-makçı/-mekçi ve bunun kısaltılmış şekli olarak *-mak/-mek* ekiyle yapılan bu istek çekimi, her üç lehçede de ortak bir kuruluşa dayanır; fakat şekildeki bu ortaklığın yanında, aynı çekim, Tat.'da gerçek bir niyeti, tasarlanan bir hareketteki projeyi, hazırlığı; Kzk.'da gelecek zamanda olacak veya yapılacak harekette daha kesin bir maksatı; Kırg.'da ise gerekliliği, hatta mecburiyeti ifade etmekle, fonksiyonları bakımından biraz ayrılmaktadır.

Aslında bir fiil ismine (sıfat-fiil) dayanan bu çekim için, her üç lehçede şahıs zamirleri kaynaklı 1. tip şahıs ekleri kullanılmaktadır.

Tat. *makçı/-mekçé*, Kırg. *-makçı/-mekçi* ve Kzk. *-makşı/-mekşi* şekilleri denktir. Kzk. *-makşı/-mekşi* şeklinin, köklere ünsüz uyumuyla eklenen *-bakşı/-bekşi*; *-pakşı/-pekşi* varyantları Tat. ve Kırg.'da bulunmaz. Kırg. *-mokçu/-mökçü* şekli ise dudak uyumu gereği bulunur, Tat. ve Kzk.'da yoktur.

-makçı ekinin kısaltılmış şekli olarak kullanılan *-mak/-mek* sadece Kzk. ve Kırg.'a mahsustur, Tat.'da bulunmaz. Yine Kzk. *-bak/-bek*; *-pak/-pek* şekli ünsüz uyumuyla (kök ve gövde sonundaki ünsüz benzeşmesi); Kırg. *-mok/-mök* şekli ise dudak uyumuyla gelişmiş varyantlardır.

Tarihî olarak *-mak-çı bol-* şeklindeki bir birleşik fiil kuruluşuna dayanan bu çekim, yazılı edebiyat mirası daha uzun olan Tat.'da nisbeten daha ağır bir ekleşme seyri izlemiş olduğu için bugün Tat. *almakçı bul-a-m* "almak isterim", *yazmakçı bul-sa-ñ* "yazmak istesen" şeklindeki birleşik fiil örneklerine daha fazla rastlıyoruz. Yine aynı sebeplerle olmalı ki, *yaz-makçı-mın* > *yaz-mak-mın* gelişmesi de Tat.'da görülmemektedir. Bu haliyle Tat. çekim daha ziyade yardımcı fiille yapılan bir birleşik fiil kuruluşu, bir isim bildirmesi karakterini korurken, Kzk. ve Kırg.'da *kel-mek-siñ* şeklinde olduğu gibi kısaltmayla da, ek giderek sıfat-fiilleşmiş ve çekim de tam bir fiil çekimine dönmüştür.

2.2.1.9. Gereklilik

Bu çekim, tasarlanan hareketin gerekliliğini gösterir; gerekli olan, gereklilik şekline bürünen bir tasarlama ifade eder.⁶⁵⁰

Aynı bir çekim ekinin bulunmadığı ET. devresinde fiilde gereklilik kavramı, ya doğrudan doğruya gelecek zaman çekimiyle ya gelecek zaman sıfat-fiiline ve şart şekline *kerek* sözünün ilâvesiyle ifade edilmiştir (*-gul-gü kerek*; (*kerek+*) *-sa/-se*).⁶⁵¹

Tarihî lehçeler boyunca da gereklilik kavramının aynı yolla ifade edildiği görülüyor: Çağ. *-gul-gü*; *-sa kerek*⁶⁵²; Kıp. *-gayl-gey* (gelecek zaman - istek - gereklilik)⁶⁵³.

Bugünkü Kıpçak lehçelerinde, Batı Türkçesinde *-malul-melü* gelecek zaman sıfat-fiilinin, giderek, gereklilik ifadesinde kullanılmasına benzer şekilde, aynı bir gereklilik eki ortaya çıkmış değildir. Bunun için, aslında fiillerde bir zaman veya tasarlama bildirmeyen hareket isimleri (*mastar, infinitif*), gereklilik kavramına esas olmuştur.

Bu çekim, karşılaştırılan lehçelerin gramerlerinde tasarlama kipleri içinde gösterilmemiş ve dolayısıyla ayrı bir adlandırmaya da gidilmemiştir. Gerçekten de aşağıda görüleceği üzere, mastar eklerine dayanan bu kuruluş, kavram olarak belli bir zaman ifade etmediği ve ancak belirsiz, geniş bir zamanda gerçekleştiği gibi, şekil olarak da şahıs çekimine girmez. Bu çekimin şahsı, ancak cümle içinde, hareketin failine göre belli olur.

Tat.	<i>-rgal-rge (kerek ~ tiyés)</i>
Kzk.	<i>-uv/-üv; -v kerek- teyis ~ teyisti</i> ⁶⁵⁴
Kırg.	<i>-mak/-mek (istek şekli)</i>

Bu tabloda görüldüğü gibi, Tat. ve Kzk.'da gereklilik ifadesi için mastar ekleri kullanılmıştır. Kırg.'da istek bahsinde incelediğimiz *-mak/-mek(-makçı/-mekçi)* ekli çekim, gereklilik ve mecburiyet ifadesiyle burada yer almıştır; fakat bu Kırg. çekimin örnekleri tekrar edilmeyecektir.⁶⁵⁵

⁶⁵⁰ TDB., 312.s.

⁶⁵¹ KBG., 148-151.s.

⁶⁵² ÇEK., 102.s.; 123.s.

⁶⁵³ O. Pritsak, Kıpçakça, 120.s.

⁶⁵⁴ A. B. Ercilasun, Kısa Kazak Grameri, 1057-1058.s.

⁶⁵⁵ Krş. İstek Çekimi (-mak Ekli İstek Çekimi)

Tat.

miña	yaz-arga kirek	üt-erge kirek	min	başla-rga tiyêş	bil-i-rge tiyêş
siña	yaz-arga kirek	üt-erge kirek	sin	başla-rga tiyêş	bil-i-rge tiyêş
aña	yaz-arga kirek	üt-erge kirek	ul	başla-rga tiyêş	bil-i-rge tiyêş
bizge	yaz-arga kirek	üt-erge kirek	biz	başla-rga tiyêş	bil-i-rge tiyêş
sizge	yaz-arga kirek	üt-erge kirek	siz	başla-rga tiyêş	bil-i-rge tiyêş
alarga	yaz-arga kirek	üt-erge kirek	alar	başla-rga tiyêş	bil-i-rge tiyêş

Kzk.

meniñ	jaz-uv-i-m kerek	men	kör-üv-i-m teyis	al-uv-i-m teyisti
seniñ	jaz-uv-i-ñ kerek	sen	kör-üv-i-ñ teyis	al-uv-i-ñ teyisti
oniñ	jaz-uv-i kerek	ol	kör-üv-i teyis	al-uv-i teyisti
bizdiñ	jaz-uv-i-miz kerek	biz	kör-üv-i-miz teyis	al-uv-i-miz teyisti
sizdiñ	jaz-uv-larıñ kerek	siz	kör-üv-leriñ teyis	al-uv-larıñ teyisti
olardıñ	jaz-uv-i kerek	olar	kör-üv-i teyis	al-uv-i teyisti ⁶⁵⁶

Aşağıda, bu çekim için edebî eserlerden alınan örnekler verilmiştir:

Tat. *Ul buranlı könné şunduk hetêrden sızip atarga, onıtrga kirek idé Asiyege. Ufada kalırğa, Kazanga iyerép kaytmaska tiyêş idé de bit...* "Asiye, o fırtınalı günün hemen hatırdan çizip atmalı, unutmalydı, . Ufa'da kalmalı, Kazan'a takılıp dönmemeli idi elbette..." (RM. 19-27)

-Eyê, nervalıgız çiksez kakşagan, sézge hezêr mömkin kader tınıç yeşerge, tınıçlıgızni boza torgan hemme nersené çitke taşlarga, ene ul Saragızdan da bér de sırlanmıy-nitmiy géne ayrılırğa kirek. "Evet, sinirleriniz çok bozulmuş, siz şimdi mümkün olduğu kadar sakin yaşamalı, sükuneti bozan bütün her şeyi kenara atmalı, şu Sara'nızdan da doğrudan doğruya, alenen ayrılmalısınız." (SC. 127-30)

Zirat bit ul sabantuy tügél,
Nige anda kiyénép kiterge ?
Bu dönyanıñ bér par itégén
Nige yukka erem ıterge ?
Zirat bit ul sabantuy tügél.

"Mezar yahu bu panayır değil,
Niye oraya giyinin gitmeli ?
Bu dünyanın bir çift çizmesini
Niye boşuna ziyan etmeli ?
Mezar yahu bu panayır değil."

(Hesen Tufan)

Bigrek te artık sabır, artık yuvaş şul indé... Ey, anıñ sabırlıgın azrak Kasıymğa birép Kasıymnıñ citézlégén de azrak moñar birérge ! "Fazlasıyla da sabırlı, fazla uysal bu artık. Ah ki onun sabrını biraz Kasım'a verip Kasım'ın da tez canlılığını biraz buna vermeli." (SC. 96-17)

⁶⁵⁶ A.B. Ercilasun, age., 1057.s.

Doktorlar anıñ avıruvın citdiy tabalar: 'Avıruvıñ tiz können çahotkaga eylenüvé ihtimal, şuñar küre tizrek Kırımğa alıp kiterge kirek, diyeler. "Doktorlar onun hastalağını ciddi buluyorlar: 'Hastalığın çok yakında vereme dönmesi muhtemel, onun için hemen Kırım'a götürmeli diyorlar.'" (SC. 119-12)

Moni işétkeç, Röstem nişlerge de bélmıy.

-Tağı alarnı kuvıp Meskevge barırgamı ? E soñ alar anda bulmasalar ?

Bunu işitince Röstem ne yapacağını şaşırır.

-Yine onları takip edip Moskova'ya mı gitmeli ? Ya onlar orada olmazlarsa?.." (SC. 128-25)

Kzk. *Bizdey okıp jürgen jigitterge kırdı jaksı terbiye algan minezi jaksı, adamşılıgı bar el kızın aluv kerek.* "Bizim gibi okuyan gençlere köyde iyi terbiye almış, tabiatı güzel insanlığı olan bir halk kızı almalıdır." (ME1. 106-29)

Kunanbaydıñ bugin èdeyi tosıp otırgan adamdarı boluv kerek. "Kunanbay'ın bugün bilhassa bekleyen adamları olmalı." (ME4. 14-15)

Estigen nersenı umıtpastıkka tört türlü sebep bar: Eveli kökiregi baylavlı berik boımak kerek; ekinışı, sol nersenı estiginde ya körgende gyıbratlanuv kerek, köñildenip, tuşırıp, intamen uguv kerek; üşinışı, sol nersenı işinnen birneşe vakit kaytarıp oylanıp, köñilge bekitüv kerek; törtinışı, oy keseldi nerselerden kaşık boluv kerek. "İşitilen bir şeyi unutmamak için dört türlü sebep vardır: Birincisi, tecrübeli, sabırlı olmalı; ikincisi, öyle bir şeyi duyunca veya görünce ders çıkarmalı; keyifle, rahat rahat anlamalı; üçüncüsü, onu içinden birkaç kere tekrarlayıp düşünerek, hafızaya iyice yerleştirmeli; dördüncüsü, kötü fikirli şeylerden uzak durmalıdır." (AKKS. 184-1)

Sonuç:

Gereklilik çekimi, dil tarihimiz boyunca -gul-gü; -gayl-gey gibi gelecek zaman eklerinden veya şart, emir ve istek şekillerinden faydalanarak yapılmıştır. Bunların yanında kerek sözünün yüklem olduğu isim cümleleri de gereklilik çekimine yardımcı olmuşlardır (Batı Tü. aç-sa-m gerek, yaz-a-m gerek vs.⁶⁵⁷). Karşılaştırılan bugünkü Kıpçak lehçelerinde de başlı başına bir gereklilik ekinin olmadığı görülüyor. İstek çekimi altında incelediğimiz Kırg. -mak/-mek; -mok/-mök eki hem niyet hem gereklilik ve hatta mecburiyet bildirdiği için gereklilik eki olarak kabul edilmektedir.

kirek – kerek ve tiyêş – teyis sözlerine dayanmakla ortaklaşan Tat.-Kzk. çekim, fiil mastarlarıyla yapılmaktadır; fakat fiile Tat. -rga/-rge; Kzk. -uv/-üv eklerini getirmekle de bu iki lehçe ayrılmaktadır.⁶⁵⁸

⁶⁵⁷ TDB., 313.s.

⁶⁵⁸ Batı Türkçesinde genellikle mastar (infinitif) eki olarak kullanılan -mak/-mek, bugün Kıpçak lehçelerinde unutulmuş ve bazı isimlerde kalıplaşmış kalmıştır. Bunun yanı sıra, -rga/-rge eki Tatar grammerlerinde mastar eki olarak kabul edilmiştir. Yapısından açıkça görüldüğü gibi -r geniş zaman sıfat-fiil ve -ga/-ge yönelme ekinin birleşmesiyle meydana gelen bu ekin, mastar (infinitif) eki sayılması konusunda ise şüphemiz vardır. Min okırğa bardım "Ben okumaya gittim"; yazarga kalem aldım "yazmak için kalem aldım" vb. gibi örneklerde, söz konusu ekin içindeki yönelme eki dolayısıyla hareketin fiile yönelişe açıkça sezilmektedir. Bu bakımdan -rga/-rge ekini, tarihi lehçelerde kalıplaşmaya başlayan "sıfat-fiil + hal eki" kuruluşlu zarf-fiillere yaklaşmış olarak görüyoruz (krş. -gan-da; duk-da; gan-ça; duk-ça vb.). Nitelikim, TTAS., TRS. gibi ciddi Tatar sözlüklerinde de maddelerde, fiillerin hareket adları -uv/-üv; -v ekiyle verilmiştir.

Tat. *-rga/-rge* hiçbir ek almaksızın *kirek* (~ *tiyész*) sözüne bağlanır; yani *üterge kirek* vs. gibi örneklerde hiçbir şahıs çekimi yapılmamakta ve ancak hareketin failinden şahıs anlaşılmalıdır. Buna karşılık, Kzk. 'da hakiki birer fiil ismi olan *jazuv*, *köröv* gibi gövdeler iyelik ekleriyle çekilmektedir.

Tat. ve Kzk. 'da ortak olarak bulunan *kirek* ~ *kerek* ve *tiyész* ~ *teyis* sözleri, çekime katılan fail bakımından farklıdır: Tat. *kirek* sözlü çekimde fail yönelme halinde bulunur (*miña añlarga kirek*); Kzk. *kerek* ise, ilgi halindeki faille kullanılır (*seniñ baruvıñ kerek*). Kök bakımından Tat. *tiy-* ~ Kzk. *tey-* fiiliyle bağı olduğunu düşündüğümüz *tiyész* ~ *teyis* sözü ise yalın faille çekime girer (Tat. *min başlarga tiyész*; Kzk. *men bastavım teyis* vs.).

En nihayet, gereklilik kavramının Kırg. *-mak/-mek* ekiyle ifade edildiği kaydedilse de ⁶⁵⁹ Kırg. *kerek*~*tiyész* sözleri, tıpkı Kzk. ve Tat. 'da olduğu gibi fiil ismiyle bağı olarak gereklilik, zaruret gibi kavramların ifadesinde kullanılmıştır: Kırg. *Ormon keçinde bizdikine kelip kalış kerek*. "Orman gecesinde bizimkine gelip kalmalıdır."; *Parman adel-ahlaktık caktan taza kişi boluuga tiyış*. "Parman adalet ve ahlak bakımından temiz insan olmalıdır." vs. ⁶⁶⁰

2.2.2. BİRLEŞİK ÇEKİMLER

Birleşik çekim, iki çekimli fiilin bir araya gelmesinden, birlikte kullanılmasından ibarettir. Birleştirilen iki çekimden biri bir şekil ve zamanı, diğeri de başka bir şekil ve zamanı karşılayarak birbirine bağlanan iki şekil ve zamanı birlikte ifade eder. ⁶⁶¹

ET. *er-* "olmak" fiili, eskiden beri ana yardımcı fiil olarak hem isimlerin bildirmesinde hem de çekimli fiillerin bildirmesinde, yani birleşik çekimlerinde kullanılmıştır. Şekil ve zaman eki almış bir ekten sonra gelen *er-* yardımcı fiili, görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman ve şart şekillerine girerek iki kipli çekimlerin hikâye, rivayet ve şartını meydana getirir (*aydım erdi*, *törütülmüş erdi*, *bilgey erdiñ*; *tiler ermiş*, *sevse ermiş*; *kördüm erse*, *bardiñ erse* vs.). ⁶⁶²

er- yardımcı fiilinin, sadece bu iki geçmiş zaman ve şart şekliyle çekime girmesi, zaten belirli bir şekil ve zaman eki taşıyan asıl fiilin, tekrar geniş veya gelecek zamana yani belirsizliğe bağlanmasının imkânsızlığı ve mantıken gereksizliğiyle ilgilidir. Geniş zaman çekimli *er-ür* veya daha sonra onun yerini alan *ur-ur* ise sadece bazı çekimli fiillerle, bir ihtimal veya kesinlik bildirmek üzere birleşik çekime girer (Türkiye Türkçesi *başlamış-dır* << *turur*).

⁶⁵⁹ KırgTG., 226.s.

⁶⁶⁰ Kırgız Tilinin Sinonimler Sözdüğü, 181.s.

⁶⁶¹ TDB., 320.s.

⁶⁶² KBG., 151.s.

er- fiili aynı fonksiyonlarla ET. devresinden sonra tarihî lehçelerde de devam etmiştir: Çağ. *ötödür erdi*, *baradurlar erdi*; *yığılgan erdi*; *barıp erdim*; ve yine *ér->é-* değişmesiyle Çağ. *tüşken emes édi*, *tüşüp baradur édi*, *kılıp edim* vs. ⁶⁶³; Kıp. *eşittim édi*, *turmuş idim*, *turuptur édi*, *bolgay édi* vs. ⁶⁶⁴

er- fiilinde daha tarihî lehçelerde başlayan *-r* düşmesi sonunda, bugünkü lehçelerde sadece ünlü halinde bir kökle karşılaşıyoruz: Tat. *i-*; Kzk. *e-*; Kırg. *e-*

Şart birleşik çekiminde artık kullanılmayan bu yardımcı fiil hikâye ve rivayet şekillerinde şöyle çekime girer:

	Tat.	Kzk.	Kırg.
teklik	1.ş. <i>i-dé-m</i>	<i>e-di-m</i>	<i>ele-m</i>
	2.ş. <i>i-dé-ñ</i>	<i>e-di-ñ</i>	<i>ele-ñ</i>
	3.ş. <i>i-dé</i>	<i>e-di</i>	<i>ele</i>
çokluk	1.ş. <i>i-dé-k</i>	<i>e-di-k</i>	<i>ele-k</i>
	2.ş. <i>i-dé-géz</i>	<i>e-di-ñder</i>	<i>ele-ñiz</i>
		<i>e-di-ñizder</i>	<i>ele-ñer</i>
<i>e-di-ñiz</i>		<i>ele-ñizder</i>	
3.ş. <i>i-dé-ler</i>	<i>e-di</i>	<i>ele</i>	

Burada görüldüğü gibi hikâye çekimi, *i-* ~ *e-* fiilinin görülen geçmiş zaman çekiminden ibarettir. Aynı şekilde aşağıdaki rivayet çekimi de *-gan* ekli geçmiş zaman çekimidir.

	Tat.	Kzk.	Kırg.
teklik	1.ş. <i>i-ken-mén</i>	<i>e-ken-min</i>	<i>e-ken-min</i>
	2.ş. <i>i-ken-séñ</i>	<i>e-ken-siñ</i>	<i>e-ken-siñ</i>
	3.ş. <i>i-ken</i>	<i>e-ken</i>	<i>e-ken</i>
çokluk	1.ş. <i>i-ken-béz</i>	<i>e-ken-miz</i>	<i>e-ken-biz</i>
	2.ş. <i>i-ken-séz</i>	<i>e-ken-siñder</i>	<i>e-ken-siñer</i>
		<i>e-ken-sizder</i>	<i>e-ken-sizder</i>
<i>e-ken-siz</i>		<i>e-ken-siz</i>	
3.ş. <i>i-ken-(ler)</i>	<i>e-ken</i>	<i>e-ken</i>	

Şimdi de her üç lehçenin eserlerinden alınan çekim örneklerini verelim:

⁶⁶³ ÇEK., 133; 138; 141.s.

⁶⁶⁴ KıpTG., 134-135.s.

2.2.2.1. HİKAYE

2.2.2.1.1. GEÇMİŞ ZAMANLARDA HİKAYE

2.2.2.1.1.1. -dı idi

Tat. *-dı idé* ~ Kzk. *-dı edi* ~ Kırg. *-dı ele*

Kırg.

Aşuusu biyik körünbö

Belim alıs kaldı ele.

Atağı çıkkan Fargana

Cerim alıs kaldı ele.

"Geçidi yüksek görünmez

Umudum uzak kaldıydı.

Şöhreti çıkan Fergana

Yerim uzak kaldıydı."

(T. 97-12)

2.2.2.1.1.2. -gan idi

Tat. *-gan idé* ~ Kzk. *-gan edi* ~ Kırg. *-gan ele*

Tat. *Şuñagadır etisé köttérép, sağındırıp elle nige bér kilép çıga torgan kunak kébék kéne hetérene kérép kalgan Asiyenén. Ul öyde bulgan köñner onıtılmas hem kabatlanmas beyremge evérelé torgan idé.* "Onun için olmalı, Asiyen'in babası bekletip hasret bırakarak, arada bir gelen bir misafir gibi hatırında kalmış. Onun evde olduğu günler unutulmaz ve benzersiz bir bayrama dönmüştü." (RM. 25-32)

Gerçe anda tugmasam da min béráz torgan idé,

Cimé ez-mez tırmalap çeçken idé, urgan idé.

"Gerçi orada doğmasam da ben biraz durmuştum; toprağı biraz tırmıklayıp karıştırmıştım, ekip biçmişim." (ATŞ. 202-3)

Kayçandır, bik küptennen, elé sabıy çaklarında uk, avılda yeşegen babasınan işétken idé ul bu süzné. Nerse eşlerge kéréşse, nindiy uy-plannar kora başlasa, şul süzné "Alla boyursa" nı kabatlıy torgan idé anıñ çigülé yeşél tübetey kiyép yörgeñ merhüm babası. "Ne zamansa, pek eskiden, daha çocukluk zamanındayken, köyde yaşayan dedesinden işitmişti o, bu sözü. Ne yapmaya kalksa, ne planlar kurmaya başlasa bu sözü, "Allah buyursa"yı tekrarlayıp durmuştu, onun nakışlı yeşil takke giyip gezen merhum dedesi." (RM. 117-16)

Nihel bebkem Röstem, isen yörép kaytıñmı ? Ni eşlep ul kader ozak tordıñ ? Béz indé bügén kaytmassıñdır digen idék. "Nasılsın yavrum Röstem, sağ-salim döndün mü ? Ne diye o kadar uzun kaldın ? Biz artık bugün dönmezsin demiştik." (SC. 111-9)

Kzk. *Köp jıldan berı Abay jılğan emes edi. Toktay almay egilip jıladı.* "Çok zamandan beri Abay ağlamış değildi. Kendini tutamayarak üzülüp ağladı." (ME4. 48-12)

2.2.2.1.1.3. -çu idi

Kırg. *-çu ele*

Kırg.

Eşenderdin beyişte

Açıp koygon dayardap,

Eşigi bar deçü ele.

"İşanların (mollaların) cennette, Hazırlayarak açıp koydukları Kapısı var derdi." (T. 31-9)

Butakka konup sayrasam,

Bolçu elem ermek elime,

Corgo bolup atalıp,

Colukkam ırdın kenine.

"Dala konup şakısam, Olurdum eğlence ilime, Küheyliyan diye tanınıp, Rastladım türkünün cevherine." (T. 108-7)

(T. 108-7)

2.2.2.1.1.4. -p idi

Kzk. *-p edi*

Kzk. *Osı örde burl at esik pen tördey alga tüse berip edi.* "Bu tepede yağız at, hemen, kapıdan baş köşeye geçer gibi öne geçivermişti." (ME4. 8-34)

Birak onıñ Baytaska aytkan bir sözinde Kunanbay tapsırğan bir jumıspen barıp kele jatkanı mëlím bop edi. "Fakat onun Baytas'a dediği bir sözünden, Kunanbay'ın verdiği bir işle gittiği malum olmuştu." (ME4. 10-10)

Öleñimdi özim avılga barmastan bir-eki kün bunn aytkızıp, joldastarımdı jiberip jatıp em. "Türkümü kendim köye gitmezden bir iki gün evvel söyleyip yoldaşlarımı göndermişim." (ME4. 10-35)

Eke-şeşeleri kızın bermekke ırza bolup, bizden birtalay mal da alıp koyıp edi. "Ana-babaları kızını vermeğe razı olmuş, bizden de bir miktar mal alıp koymuştu." (ME1. 95-23)

2.2.2.1.2. GENİŞ ZAMANDA HİKAYE

2.2.2.1.2.1. -a idi

a. Tat. *-a idé* ~ Kzk. *-a edi* ~ Kırg. *-a ele* (şimdiki zaman fonksiyonlu)

Tat. *Asiyenén etisé açulanışuv, kémge de bulsa üpkelevnéñ ni ikenlégén bélmıy idé.* "Asiyenin babası, kızmanın ve her hangi birisine öfkelenmenin ne olduğunu bilmezdi." (RM. 26-39)

Yar buylatıp ütép bara idé,

Oçradılar tanış timéler.

Mın alarını sağıñıp irkelesem,

"Yar boyunca geçip gidiyordum, Karşıma çıktı tanış demirler. Ben bunları hasretle kucaklasam,

Kéşéler sanar miné tilége

İnsanlar sayar beni deli diye."
(HTF. 7-1)

*Zurlar kébék kulnı artka kuyıp
Yöriy idék taptap bolınnı...
Herbér nerse bézge yaña idé,
Hemersege isébéz kite idé,
Bémerse de bézden kaçmıy idé,
Bar nersege kulbız cite idé...*

"Büyükler gibi eli arkaya koyup
Yürürdük çiğneyip çayın...
Her şey bize yeni idi,
Her şeye merakımız vardı,
Bir şey de bizden kaçmazdı
Her şeye de elimiz yeterdi..."
(HTK. 239-8)

2.2.2.1.2.2. -ar idi

Tat. -ar/-r idé ~ Kzk. -ar/-r edi ~ Kırg. -ar/-r ele

Tat. -*Kaytır idém, ilém yırak, kaytmasam yana yörek, diy, tağı şunıñ artınnan uk kémgedér açuvlangan sıman: Karlar tügél, boz yavsa da ilge kaytuvım kirek ! diy.* "Dönerdim ülkem uzak, dönmesem yanar yürek, der ve bunun peşinden de birisine öfkelenmişçesine: -Karlar değil, buz yağsa da ülkeme dönmeliyim! der." (SC. 103-21)

*Asuvçı kitkeç, sorry kayın:
-Avurtmıy mıuyınıñ, Heybullı?
-Avurtuvga tüzér idém, kayın,
Tın aluvı bıgrek avır la.*

"Asanlar gidince, sorar kayın:
-Acıtmıyor mu boynun, Heybullı?
-Acıtmasına dayanırdım, kayın,
Nefes alması daha zor ya."
(Hesen Tufan)

Kırg. *Asmandın bir çetin eeleçüdüy zañgıragan bıyık too kirkalannın arsak-tersek çokulanndagı möñgülör caynagan cıldızdar astında ak sedeptey küñürt cıttıldap köz aldıda turar ele.* "Gökyüzünün bir köşesine sahip olmuşçasına çınlayan yüksek dağ silsilelerinin irili ufaklı tepelerindeki hiç erimeyen karlar, ışıldayan yıldızlar altında, ak düğme gibi donuk donuk parlayarak göz önünde dururdu." (ÇA1991. 33-18)

2.2.2.1.3. ŞİMDİKİ ZAMANDA HİKAYE

2.2.2.1.3.1. Kzk. -p jatır / jür / tur / otır edi

Kzk. *Elgi atım kattı jañbırdan jiyrenip, jöndep jürmey, ıgısıp kele jatır edi.* "Bu atım sert yağmurdan usanıp düzgün yürümeden, sallana sallana geliyordu." (ME1. 80-16)

Beyittiñ işinde biraz otırıp boyım jilingan soñ kamşımđı jerge tirep, sogan eki kolımmen süyenip, basımdı koyıp otır edim, kalgıp ketippin. "Baraka içinde biraz oturup vücudum ısındıktan sonra, kamçımı yere dikip şuna da iki kolumla

dayanarak başımı koymaktaydım, uyuya kalmışım." (ME1. 80-27)

Betiniñ uşındagı jukalañ kızılı, azgana külimsirep turgan möldir kara közi, kişilev kırılı murnı bir körgen jerden-ak Jemiylanıñ suluvlığın bildirip tur edi. "Yüzünün ucundaki ince kızılı (dudağı), biraz gülümseyen ışı ışı kara gözü, küçükçe köşeli burnu bir gören, hemen Jemiyla'nın güzelliğini bildiriyordu." (ME1. 96-15)

2.2.2.1.4. TASARLAMA ŞEKİLLERİNDE HİKAYE

2.2.2.1.4.1. -sa idi (istek fonksiyonlu)

Tat. -sa ide

Kzk. -sa edi ; -sa kerek edi; -sa + şı

Kırg. -sa ele ; -sa + çı

Tat.

*Oçsa idéñ şulay kolaç ceyép
Bulsa idé ciréñ, kiñ ciréñ !*

"Uçsaydın keşke şöyle kulaç açıp
Olsaydı yerin, geniş yerin !"
(HTF. 15-9)

*Başkan ézém ciméñ kükregénde
Yugalmaslık uyılıp kalsa idé,
Cırlagan cırlanm havalarda
Utlar bulıp yazılıp barsa idé.*

"Bastığım izim toprağın sinesinde
Yok olmamacasına oyulup kalsaydı,
Yaktığım türküler havalarda
Ateş olup yayılıp gitseydi."
(Hadı Taktaş⁶⁶⁵)

Kzk. *Endi köñili de ayığıp, burnı balalık şattığın da, oyn-ermegin de tapsa kerek edi.* "Şimdi içi rahatlayıp, eski çocukluk sevincini de oyun ve eğlencesini de bulmalıydı." (ME4. 56-25)

Anav ölgen jigittiñ dünyesine iye bolıp otırgan, jalgız gana kempir, onı da ala kelseşi ! "İşte ölen gencin dünyasına sahip oldu, yalnız bir ihtiyar, onu da alsaydı keşke." (ME1. 61-19)

Kırg. *Tañ erteñden beri akiyp turam, ce ötkörsöçü, ce biröo surap koysoçu.* "Sabahtan beri bekleyip duruyorum, ya geçirselerdi veya birisi sorsaydı." (T. Sıdıkbekov⁶⁶⁶)

⁶⁶⁵ TTG., 226.s.

⁶⁶⁶ KırgTG., 219.s.

2.2.2.1.4.2. Tat. -sén idé (istek fonksiyonlu)

*Her galimnéñ, her şağıyméñ süzé,
Citsén idé herbér küñélge,
Ciller, sular tavişı şikéllé ũk
Ūzleréñéñ asıl télénde.*

"Her âlimin, her şairin sözü,
Ulaşaydı her bir gönüle,
Tam da rüzgârlar, sular sesi gibi
Kendilerinin asıl dilinde."
(HTF. 84-1)

2.2.2.1.4.3. Tat. -ası idé (gereklik fonksiyonlu)

*Oçraşıp bér tağın vokzallarda,
Savbullaşıp ũtesé idé;
Yöregémde sinéñ irénneméñ
Cılsın alıp kitesé idé !..*

"Karşılaşıp bir kere daha garlarda,
Vedalaşıp geçmeliydi;
Yüreğimde senin dudaklarının
Sıcaklığını alıp gitmeliydi !.. (Hesen Tufan)

2.2.2.1.4.4. Kırg. -mak eie (gereklik fonksiyonu)

*Başım oorup turat ! dep koydu Seyde. Anan şaşıp ketip koşumçaladı:
Uktaganday ele boldum, uktaganday tündö emne kılmak elem.* "Başım ağıyor
dedi Seyde. Ondan sonra da aceleyle ilâve etti: Biraz uyur gibi oldum, uyumayıp
da gece ne yapsaydım?" (ÇA1991. 39-41)

2.2.2.1.4.5. Tat. -rga idé (gereklik fonksiyonlu)

Ménerge idé Ural tavlarına, basarga idé kıya taşına... "Çıkmalıydı Ural
dağlarına, basmalıydı kayasına..." (Gölşat Zeyneşeva⁶⁶⁷).

2.2.2.2. RİVAYET

2.2.2.2.1. GEÇMİŞ ZAMANLARDA RİVAYET

2.2.2.2.1.1. -dı İken

Tat. -dı İken ~ Kzk. -dı eken ~ Kırg. -dı eken

Tat. *Ul elé üzénde yaña gına uyana başlagan bu yaña toygıların ni dip atarga
da bélmıy, yokısız ũtkergen kiçlerde: "Miña ni buldı İken" dip aptıny, uylana; tik
öçénçé eteç kiçkırgan sızılıp tañ atkan çaklarda gına yokıga kite.* "O, henüz, içinde
yeni yeni uyanmaya başlayan duyguların ne olduğunu da bilmeden, uykusuz geçirdiği
gecelerde: "Bana ne oldu acaba" diye şaşırır, düşünür; ancak üçüncü horozun
bağırıldığı, şafağın söktüğü vakitlerde uykuya dalar." (SC. 96-28)

⁶⁶⁷ HTET., 246.s.

*Elle nerse buldı elé miña:
Kaygı kaya kitté İken soñ ?
Behét türéne kértéñ küñélné sin,
Kür, sin nindiy köçlé İkenséñ.*

"Peki ne oldu şimdi bana:
Kaygı nereye gitti ki?
Talih köşesine soktun gönlü sen,
Gör ne güçlüymüşsün sen."
(HTF. 17-9)

Kırg.

*Küngö küyüp ezildi
Küzgüdöy tunuk camalım.
Ubayım tartkan eneme
Uguldu beken kabarıp ?*

"Her gün yanıp ezildi
Ayna gibi saf cemalım.
Gam çeken anama
Duyuldu muydu ki haberim."
(T. 104-28)

2.2.2.2.1.2. -gan İken

Tat. -gan İken ~ Kzk. -gan eken ~ Kırg. -gan eken

Tat.

*Tukta min yuldan adaşkanmın İken bit, kür elé,
Elle nik isten de çıkkan, süz başım bit Şürelé.*

"Dur ben yolu şaşırmışım her halde, bak sen; bilinmez ki nasıl da akıldan
çıkmiş, söz başım tabii ki Şürelé." (ATŞ. 203-35)

Kzk. *Birak bir kasiyetim, kıskı at kulagı körinbeytin ak boranda, jazgı
tunjıragan meñrev kara tünde adasuv degendi bilmevşi edim. İzdegen Töbettiñ
avlınıñ tusına del kelgen ekem.* "Fakat bir tarafım var ki, kışın at kulağı görünmez
bir ak boranda, baharın bulutlanmış bunlu bir kara gecesinde, yol kaybetmek denen
şeyi bilmezdim. Aradığım Töbet'in köyünün tam karşısına gelmişim meğer." (ME1.
80-7)

Tunp bara jatkan tüyeniñ kabırgası kakkın eken. "Kalkıp giden devenin
kaburgası sarkmıştı." (ME4. 41-31)

*Ol janagı Jeksen avlında bir-eki kisimen til katıp onı-munı estip algan
eken.* "O aynı Jeksen köyünde bir iki kişiyle çene çalıp bazı şeyler duymuştu."
(ME4. 47-25)

Kırg. *Minalar carılganda askerler çabuul koyup duşmandı kuup çıkkan eken.*
"Mayınlar patlayınca askerler hücum edip düşmanı kovuvermişti." (ÇA1991. 45-51)

*Seyde bu ırdı ayıl arasınan keede uga kalıp cürgönü menen maani bergen
emes eken.* "Seyde bu türküyü köylerde bazen işitmiş olsa da, bir anlam
vermemişti." (ÇA1991. 50-32)

*Mırzakul başın cerge salıp, suunun ceegi menen attı öz erkine koyup cay
gana bastırıp bara catkan eken.* "Mırzakul başını eğip, atı, su kıyısından kendi

haline bırakarak, yavaş yavaş sürüp gitmişti." (ÇA1991. 44-52)

Ay dalıp bardım alıska "Sürülüp gittim uzağa
Çaşımda ketken ekemin Gençliğimde gittiydim
Bolup kaldım abışka. Olup kaldım koca ihtiyar."

(T. 162-29)

2.2.2.2.2. GENİŞ ZAMANDA RİVAYET

2.2.2.2.2.1. -a iken

Tat. -a iken ~ Kzk. -adı eken ~ Kırg. -at eken

Tat.

Mehebbet ul şulay ite iken: "Aşk, o böyle yaparmış demek:
Akılını da sanga almıysin, Akla da hürmet etmezsin,
Söygen yanın Leyle bulmasa da, Sevdiğin yanın Leyla olmasa da,
Mecnun kébék yöriy başlıysın. Mecnun gibi yürümeye başlırsın."
(HTF. 17-1)

Romaşkalar üsken dalada "Papatyalar biten bozkırda
İske töşté béрге çaklarını; Hatıra düştü beraberlik ânlarını;
Köte miken, sagına miken dip Bekliyor mu, özlüyor mu ki diye
Kanatların yolkam aların. Kanatlarını yoluyorum onların."

(Hesen Tufan)

Kzk. *Baytas pen jorğa Jumabay anadaydan attarınan tüşip jayavlap jeteklep Kunanbayga karay keledi eken.* "Baytas ile rahvan at, tıpkı Jumabay gibi atlarından inip yaya olarak yanlarında yürüyüp Kunanbay'a doğru geliyormuş."
(ME4. 14-9)

Kırg. *Köküröktö 'İsmayıldan emi ayrılak ekem!' degen bir gana oy turdu. Arada ol oyun bölüp, ekinçi bir andan küçtüü oy peyda boldu: 'Berbeym İsmayıldı berbeym!' "İçinde 'İsmayıl'dan demek şimdi ayrılıyormuşum' diye bir his vardı. O arada bu hissi bölerek daha güçlü ikinci bir his peyda oldu: 'Vermiyorum İsmayıl'ı vermiyorum!' (ÇA1991. 47-27)*

Adamdın kaday ekendiği mına uşunday camandıka bilinet eken ! Aytpay sen anı kayakka alıp barat ekensiñ ? "İnsanın nasıl olduğu işte böyle kötülükte bilinirmiş ! Bir şey demeden sen onu nereye alıp gidermişsin ?" (ÇA1991. 48-7)

Kardım açka, karuu çok,
Karşı kıldıñ ölümdü.
Kayta körböyt ekenmin
Kadırkeç, kurdaş teñimdi.

"Kocadım açlıkta, derman yok,
Karşıma çıkardın ölümünü.
Tekrar görmezdim
Ahhap, akran ve dostumu."
(T. 103-4)

2.2.2.2.2.2. -ar iken

Tat. -ar / -r iken ~ Kzk. -ar / -r eken ~ Kırg. -ar / -r eken

Tat.

Bér géne süz, ban bér géne... "Bir tek söz, hepsi bir tek...
Cırlar iken anı kém géne ? Söyler imiş onu ancak kim ?
Kulıñ-télén çılıbır-bogavlı: Elin dilin zincir bukağılı:
Bérénçé hem ahırğı süzné, İlk ve son sözü,
Bar nersedén kadérlé süzné, Her şeyden kadirli sözü,
Cırlar iken anı kém géne ? Söylemiş onu ancak kim ?
Bér géne süz ! Ban, bér géne Bir tek söz, hepsi bir tek...
(...) Olı cil dönyaga Büyük rüzgâr dünyaya
Bu süzné tarattı: Bu sözü yaydı:
Azatlık ! Azatlık !
Azatlık ! Azatlık !
Azatlık ! Azatlık ! (HTF. 73-1)

Kırg. *A baykuşum, kıştın suugunda kişi körböy, can körböy, ünkürdö cata berip emne bolor ekensiñ ?* "Ay miskinim, kışın soğuşunda insan görmeden, can görmeden, mağarada yata yata ne olacaksın ki?" (ÇA1991. 43-32)

2.2.2.2.3. TASARLAMA ŞEKİLLERİNDE RİVAYET

2.2.2.2.3.1. -sa iken

Tat. -sa iken ~ Kzk. -sa eken ~ Kırg. -sa eken

Tat. *Elle üzék özgeç salkın cil ise, elle baş tübesénde ük élénép torgan koyaş nurları köydere añlamassın. Yeşérenér ışıklanır unñ bulsa iken...* "Bazen iç donduran soğuk rüzgâr eser, bazen başının tepesinde asılı duran güneşin ışınları yakar, hiç anlamazsın. Saklanacak, gölgelenecek bir yer olsaymış..." (RM. 21-27)

Kzk. *Jok endi osında bolsak eken ! dep ustanın katını bolmadı.* "Hayır şimdi orada olsaymışız diye ustanın karısı olmadı" (S. Seyfullin⁶⁶⁸).

668 KTTS-2., 341.s.

Erbir mal izdegen malım kōp bolsa, özimdiki de, balalarım da maldı bolsa eken deydi. "Mal peşinde koşan herkes keşke malım çok olsa, kendim de, çocuklarım da varlıklı olsa der" (A. Kunanbay⁶⁶⁹).

Şın könilmen süyse eken, kimdi süyse, "Saf kalple sevmeliymiş, kimi sevsen de Bir sözimen tursa eken, jansa-küyse. Bir sözünde durmalıymiş, yanıp kavrulsan da."

(AK1. 41-9)

Kırg. Kuday saktay gör, kokus bir nersenin çetin bilip kalıp, kadık sanap kalışpasa eken. "Allah korusun, beklenmedik bir şeyin bir kısmını bilip de şüphede kalmasalar keşke." (ÇA1991. 35-5)

Bizden ketken kuş, cakşı cerge konso eken, kayra bizge kelgiçe, aman-esen bolso eken. "Bizden giden kuş, keşke iyi bir yere konsaydı ve tekrar bize gelinceye kadar sağ salım olsaydı" (A. Osmanov⁶⁷⁰).

Saadattı camandağandı toktotup, iş tuuralu süylösö eken. Tamaşa baştalsa eken. "Saadat'ı kötülemeyi bırakıp iş hakkında konuşaydı keşke. Tamaşa başlasaydı" (T. Sıdıkbekov⁶⁷¹).

⁶⁶⁹ Abay Tili Sözdüğü, 204.s.

⁶⁷⁰ KırgTG., 218.s.

⁶⁷¹ KırgTG., 218.s.

2.2.2.3. ŞART

Şart birleşik çekimi için ET. devresinden beri kullanıla gelen er- (> e-) filli karşılaştırılan bugünkü lehçelerde unutulmuştur.⁶⁷² Onun yerine *bol-* ~ *bul-* "olmak" yardımcı fiiliyle şart birleşik çekimi yapılmaktadır.

	Tat.	Kzk.	Kırg.
teklik 1. ş.	... <i>bul-sa-m</i>	... <i>bol-sa-m</i>	... <i>bol-so-m</i>
2. ş.	... <i>bul-sa-ñ</i>	... <i>bol-sa-ñ</i>	... <i>bol-so-ñ</i>
3. ş.	... <i>bul-sa</i>	... <i>bol-sa</i>	... <i>bol-so</i>
çokluk 1. ş.	... <i>bul-sa-k</i>	... <i>bol-sa-k</i>	... <i>bol-so-k</i>
2. ş.	... <i>bul-sa-gız</i>	... <i>bol-sa-ñdar</i> ... <i>bol-sa-ñızdar</i>	... <i>bol-so-ñuzdar</i> ... <i>bol-so-ñior</i>
3. ş.	... <i>bul-sa-lar</i>	... <i>bol-sa</i>	... <i>bol-u-ş-sa</i>

2.2.2.3.1. GEÇMİŞ ZAMANDA ŞART

Tat. *Medine hezêrlék eşlerén temamlagan bulsa, eşke hezêr ük kéréşebéz, didé Rehim.* "Medine, hazırlık işlerini tamamlamışsa, işe hemen gireriz, dedi Rehim." (TTAS.-I. 191.s.)

Aşlık yahşı uñgan bulsa da, Sadiyk abzy, kiben kaldırsañ da fayda itep bulmy. "Sadık Amca, ekin güzel ermişse de, tınaza bıraksan da faydası olmaz." (Aİ. 251-15)

Kzk. *Eger jamañılıktı köp kılğan bolsañ, balañıñ okıgan kuranı seni nege jetkizedi?* "Eğer çok kötülük yapmışsan, çocuğunun okuduğu Kur'an seni nereye götürür?" (AKKS. 158-17)

Kırg. *Salamattığım tüzük bolgon bolso, men bıyl instituttu bütökön bolot elem.* "Sağlığım düzgün olmuş olsaydı, ben bu yıl enstitüyü bitirmiş olurum." (KırgTG. 217.s.)

2.2.2.3.2. GENİŞ ZAMANDA ŞART

Kırg.

*Kızıl oñbos bolsoçu,
Kız burulbas bolsoçu.
Caratkanı çın bolso,
Güldör solbos bolsoçu.*

"Kızıl keşke solmaz olsa,
Kız keşke vazgeçmese.
Sevdiği gerçek olsa,
Güller keşke solmaz olsa."
(Toktogul⁶⁷³)

⁶⁷² Mesela, Tat.I-se, arkalk bir şekil olarak şartlı birleşik cümlelerde yer almıştır: Ul bétmeske tiyés, eş bétte ise, tormış béte digen süz. "O bitmemeli, iş bitti mi (o ân) hayat biter demektir." Bunun gibi örneklerde, ise, şartlı cümleyi takip eden cümledeki hareketin hemen olduğunu veya yapıldığını gösterir (TTAS.-I., 426.s.)

⁶⁷³ KırgTG., 219.s.

2.2.2.3.3. TASARLAMA ŞEKİLLERİNDE ŞART

Tat. <i>Kuzgatmakçı bulsañ halık künéllerén</i>	"Kimildatmak istersen halk gönüllerini
<i>Tirbetmekçé bulsañ iñ néçke kıllann,</i>	Oynatmak istersen en ince tellerini,
<i>Köylev tiyész, elbet, açı hasret köyén</i>	Yakmalıdır, elbette, acı ve hasret türküsünü
<i>Kirek tügél megnesé yuk kölké, uyun.</i>	Gerekmez manasız gülünçlük ve oyun."

(AT2. 63-1)

Sonuç:

Birleşik çekimlerden hikâye ve rivayet şekilleri her üç lehçede de *i-* – *e-* (< ET. *er-*) fiiliyle yapılmaktadır.

Hikâye için bu fiilin görülen geçmiş zaman çekimi olarak kullanılan Tat. *idé* ~ Kzk. *edl* – Kırg. *ele* şekilleri denktir; fakat Kırg. *ele* (< *edi*) ses değişmesine uğramıştır.

Hikâye şeklini yapan Kırg. *ele* ile eş sesli olan ve çok kullanılan Kırg. *ele* "sadece; henüz; daha" kuvvetlendirme ve hudutlandırma edatının analogik bağını *e-di* > *ele* değişmesindeki sebeplerden biri olarak düşünmek mümkündür. Hikâye şeklini yapan *ele* 'nin Kırg. ağızlarında *ede* ve *edi* şekillerinin de olduğu belirtilmiştir.⁶⁷⁴ Ayrıca Başk. 'da da, iki ünlü arasında *-d-* > *-l-* değişmesi görülmektedir.⁶⁷⁵

Örneklerde de görüldüğü üzere, Kzk. *edi* şekli *-gan* ve *-p* ekli geçmiş zamanla yaptığı birleşik çekimlerde kısalabilir: *körgeñ edim* > *körgeñ em*; *jazgeñ ediñ* > *jazgeñ eñ*; *jazıp ediñ* > *jazıp eñ*; *jazgeñ edik* > *jazgeñ ek* vs.⁶⁷⁶

e- – *i-* fiilinin *-gan* ekli geçmiş zaman çekiminden ibaret olan *iken* ~ *eken* şekli her üç lehçede de denktir. Çekimli bir fiilin tekrar çekime girerek fiilin gösterdiği hareketin anlatılması (hikâye veya rivayeti) demek olan birleşik çekimde, asıl birleşik çekim karakterinin, bu lehçelerde daha çok hikâye çekiminde korunduğu ve rivayet çekiminin az kullanıldığı görülmektedir.

⁶⁷⁴ KırgTG., 354. s.

⁶⁷⁵ bk. N.K. Dmitriyev, Etude sur la phonétique bachkire: Journal Asiatique, 210, 1927, 245. s.; Mustafa Öner, Başkurt Türkçesinden Metinler: Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, VIII. cilt, 76-77. s.

⁶⁷⁶ KazTG.-1955., 161. s.

Batı Türkçesinde halen bu *iken* – *eken* ile aynı fonksiyonda kullanılan *i-miş* şekli ise buradaki lehçelerde şüphe bildiren, kalıplaşmış bir unsur ve hatta Tat. 'da ayrı bir kelime haline gelmiştir (Tat. *imış* "güya, sanki; rivayet, dedikodu" ⁶⁷⁷; Kırg. *imış* > *-miş* "şüphe edati" ⁶⁷⁸).

Kzk.-Kırg. *eken* şeklinin bilhassa 1. şahıstaki çekiminde, şahıs eki *-min* ile benzeşerek kısaldığı örnekler de görülmektedir: Kzk. *kelgeñ ekem* < *kelgeñ eken-min*; Kırg. *ketken ekemin* < *ketken eken-min*. Bu kısaltmaya Tat. 'da rastlanmaz.

ET. devresinden beri *er-* > *e-* ~ *i-* fiiliyle yapılan şart birleşik çekiminin her üç lehçede de unutulduğu ve burada onun yerine ana yardımcı fiil olan *bol-* ~ *bul-* "olmak" fiilinin kullanıldığı görülmüyor. Tat. *ise* arkakik bir şekil olarak eski eserlerde bulunmaktadır: *Yalgış ise gafu itélsén* "Yanlış ise af edilsin" (G. Kamal).⁶⁷⁹ Yine bu unsur *alaysa* "öyleyse" < *alayıse*; *yugıyse* "aslında" < *yuk ise* vs. sözlerde kalıplaşıp kalmıştır.

3. SIFAT - FİİLLER

Sıfat-fiiller dilimizde nesnelere hareket vasıflarını karşılayan fiil şekilleridir. Anlam bakımından isim cinsinden sözlere dahil olsa da sıfat-fiillerin farkı nesneyi hareketine göre adlandırması, onu asıl varlığı ile, şu veya bu kalıcı vasfı ile değil hareketi ile ifade etmesidir. Yani sıfat-fiil hareket halinde bulunan nesnelere için kullanılan, hareket halindeki nesneyi ifade eden kelimelerdir.⁶⁸⁰ Sıfat-fiillerin diğer vasıf adlarından en büyük farkı, fiil kök ve gövdesine bir zaman ifadesi de katmasıdır. Böylece nesnelere hareket ve zaman ifade ederek adlandıran sıfat-fiiller, bir yandan çekimli fiillere, bir yandan da zarf-fiillere yaklaşırlar. Fiiller çekim anında şahıs eklerini alırken, sıfat-fiiller ancak iyelik ekleriyle şahsa bağlanabilirler.⁶⁸¹

Tat. *sıfat figil* "sıfat-fiil"⁶⁸²; Kzk. *esimşe* "isimlik"⁶⁸³; Kırg. *atoçtuğ* "isimlik"⁶⁸⁴ şeklinde adlandırılan sıfat-fiilleri, ifade ettiği zamanlara göre şöyle incelemek mümkündür.

3.1. -gan / -gen

Geçmiş zaman ifade eden bir sıfat-fiildir. Fiillerin geçmiş zaman çekimine de karışmaktadır (bk. 2.2.1.1.2. *-gan* Ekli Görülen Geçmiş Zaman).

Tat. *ukılgeñ* "okunmuş", *eytken* "denmiş", *atkan* "atılmış"⁶⁸⁵, *éşlegeñ* "işlemiş, yapmış", *köreşken* "mücadele etmiş", *cırlageñ* "şarkı söylemiş", *kaytkan*

⁶⁷⁷ TTAS.I., 387. s.

⁶⁷⁸ KırgTG., 354; 361. s.

⁶⁷⁹ TTAS.I., 426. s.

⁶⁸⁰ TDB., 333. s.; ETİ., 1. - 6. s.

⁶⁸¹ ETİ., 5. - 6. s.

⁶⁸² TTG., 229. s.

⁶⁸³ KKT., 299. s.

⁶⁸⁴ KırgTG., 273. s.

⁶⁸⁵ HTET., 247. s.

"dönmüş", *éçken* "içtik, içilmiş", *tuvgan* "doğduk, doğmuş", *tuzgıgan* "dağılmış", *aşagan* "yendik, yenmiş", *turagan* "doğramış"⁶⁸⁶ ;

Kzk. *jazılğan* "yazılmış", *okılğan* "okunmuş", *kalmagan* "kalmamış", *jasagan* "yaşamış", *körge* "görmüş", *jiltıragan* "parlamış, ışıdamış", *ketken* "giden, gitmiş"⁶⁸⁷ , *aşkan* "açmış", *jetken* "ulaşmış", *tokıgan* "dokumuş"⁶⁸⁸ , *otırgan* "oturmuş", *degen* "denen, denmiş"⁶⁸⁹ ;

Kırg. *cortkon* "koşmuş", *çıkkın* "çıkılmış", *baykabagan* "dikkat etmemiş", *kelgen* "gelmiş", *kapkara bolgon* "kapkara olmuş", *calkoolongon* "tembelleşmiş", *bargan* "gitmiş"⁶⁹⁰ , *ır ırdagan* "türkü söylemiş", *komuz çertken* "kopuz çalmış" *ayagan* "acımış, merhamet etmiş", *caagan* "yağmış, yağdık", *külgön* "gülmüş, güldük", *caşagan* "yaşamış", *körgön* "görmüş", *alğan* "almış", *közü calcıldagan* "gözü korkmuş", *bulaktagan* "deprenmiş, sallanmış", *carkıragan* "parlamış", *üşügön* "üşümüş", *tiygen* "deymiş, dokanmış" vs.⁶⁹¹

3.2. -mış / -miş

Batı Türkçesinde kullanım sıklığı çok olan ve geçmiş zaman ifade eden bu sıfat-fiil söz konusu lehçelerde kalıplaşmış ve sadece bazı fiil isimlerinde kalmıştır (bk. 1.3.16. *-miş/-miş*) . Bunun yanı sıra sadece Tat. için sıfat-fiil olarak da sınırlı bir kullanımı vardır.

Tat. *bulmuş ministr* "eski, sabık bakan", *açıklanmış*, *ayırılmış isém* "belirlenen isim", *sanalmış predmet* "hesaplanmış şey, madde", *bélmeméşke*, *kürmeméşke salışuv* "bilmezlikten, görmezlikten gelmek" vs.⁶⁹²

3.3. -atın / -etin

Aslında geniş zaman ifade eden bu sıfat-fiil de geçmişteki bir hareketi geniş zamana yayıp hikâye ederek fiillerin geçmiş zaman çekimine karışmıştır (bk. 2.2.1.1.3. *-atın Ekli Görülen Geçmiş Zaman*). Sadece Kzk.'a ait olan bu sıfat-fiil şöyle örneklenebilir:

Kzk. *ısteytın* (< **ısteyetin*) "işlenecek, yapılacak", *beretin* "verilecek" *okıyın* (< **okıyatın*) "okuyacak, okunacak", *ötkizetin* "geçirilecek", *baratın* "gidecek", *alatin* "alacak, alınacak", *tüsinbeytin* (< **tüsinbeyetin*) "düşünmedik, düşünmeyecek", *keletin* "gelecek, geldik", *kütetin* "beklemiş, bekledik" vs.⁶⁹³

686 TTG., 232. - 234. s.

687 KKT., 301. s.

688 KazTG.-1955., 147. s.

689 KazTG.-1967., 179. s.

690 KırgTG., 275. - 278. s.

691 AKT., 178. -179. s.

692 F. S. Fasıyev, 848. s.

693 KKT., 302. - 303. s.

3.4. -açak / -eçek

Gelecek zaman ifade eden bu sıfat-fiil söz konusu lehçelerden sadece Tat.'da vardır ve yine sadece bu lehçede, fiillerin kesin gelecek zaman çekimini de yapmaktadır (bk. 2.2.1.3.).

Tat. *éşleyeçek* "yapacak", *kaytaçak* "dönecek", *añlayaçak* "anlayacak", *baraçak* "gidecek"⁶⁹⁴ , *kileçek* "gelecek", *yuvaçak* "yıkayacak"⁶⁹⁵ , *satılaçak*, *uynayaçak* "oynayacak", *söyleyeçek*, *bulmayaçak* "olmayacak, olmaz", *éşlenmeyeçek* "yapılmayacak" vs.⁶⁹⁶

3.5. -ası / -esi

Dilimizde eskiden beri bir gelecek zaman sıfat-fiili olan bu ek, söz konusu lehçeler içinde sadece Tat.'da bir sıfat-fiil olarak vardır ve bu lehçede aynı zamanda istek çekimine de katılmaktadır (bk. 2.2.1.8.1. *İstek*).

Tat. *kilesé kéşé* "gelecek insan", *söyliysé süzém* "söyleyecek sözüm", *ukıysı kitabım* "okuyacak kitabım"⁶⁹⁷ , *éşlenesé éş* "yapılacak iş"⁶⁹⁸ , *kilesé yıl* "gelecek yıl", *barası yul* "gidecek yol" vs.⁶⁹⁹

3.6. -ar / -er ; -r

Geniş zaman ifade eden bu sıfat-fiil de fiillerin geniş zaman çekimine katılmaktadır. (bk. 2.2.1.5.3.)

Tat. *oçar koş* "uçar kuş", *sayrar koş* "öten kuş", *eytér süz* "diyecek söz"⁷⁰⁰ , *oçarlık* "uçarlık, uçacak"⁷⁰¹ ;

Kzk. *kirer* "girecek, girilecek", *ayırılar dos* "ayrılacak dost", *aytar söz* "söyleyecek söz", *keler* "gelecek, gelir", *bolar* "olur, olacak", *keler* "gelir, gelecek"⁷⁰² , *जार* "yazar, yazacak", *barar* "gider, gidecek", *tıñdar* "dinler, dinleyecek"⁷⁰³ ;

694 TTG., 232. - 233. s.

695 N. Poppe, Tatar Manual, 72. s.

696 F. S. Fasıyev, 849. s.

697 TTG., 232. s.

698 M. Z. Zakiyev, 146. s.

699 F. S. Fasıyev, 848. s.

700 age., 849. s.

701 ATŞ.-Dizin., 228. s.

702 KKT., 304. s.

703 KazTG.-1955., 147. s.

Kırg. acıraşar "aynı olacak", **ölör** "ölür, ölecek", **bolor** "olur, olacak", **canar** "yanar, yanacak", **cürör** "yürür, hareket eder", **ceñiler** "ulaşılır, ulaşılacak"⁷⁰⁴, **kazar** "kazar, kazacak", **kalar** "kalır, kalacak", **içer** "içer, içecek" **körör** "görür, görecek", **ıylar** "ağlar, ağlayacak" vs.⁷⁰⁵

3.7. -mas / -mes

Bütün yapım ve çekim eklerinin olumsuz gövdeleri *-ma-/me-* ekiyle kurulurken, yazı dilimizin başından beri *-r* geniş zaman sıfat-fiilinin olumsuz gövdesinde ise onun bir varyantı olan *-z* eki, kalıplaşmış halde karşımıza çıkmaktadır: **-ma-r* → *-maz* > *-mas* (krş. 2.2.1.5.3. **-ar; -r Ekli Geniş Zaman**).

Tat. bulmas hıyal "olmayacak hayal"⁷⁰⁶, **sünmes ut** "sönmez ateş"⁷⁰⁷;

Kzk. barmas "gitmez", **kelmes** "gelmez", **aytpas** "söylemez", **bitpes** "bitmez", **jazbas** "yazmaz", **üzbes** "kopmaz", **pişpes** "pişmez", **körmes** "görmez"⁷⁰⁸, **söylemes** "söylemez", **kaytpas** "dönmez", **ketpes** "gitmez"⁷⁰⁹, **kulagin salmas** "kulak vermez", **tiliñdi almas** "sözünü tutmaz"⁷¹⁰;

Kırg. cañılbas caak "yamulmaz çene", **müdürlböş tuyak** "sürçmez toynak", **saginbas** "düşünmez", **añdışbas abısın** "bekleşmeyen gelin", **acıraşpas dos** "aynılmaz dost", **okşoşpos** "benzeşmez" vs.⁷¹¹

3.8. -vçı / -vçi

Tarihî olarak bir fiilden isim yapma eki olan *-g/-g* ile isimden isim yapma eki *-çıl/-çi* ekinin birleşmesinden gelişen (*-g-çıl* > *-vçıl*; krş. 1.3.1. **-v**) bu ek bugünkü lehçelerde bir geniş zaman eki olarak kullanılmaktadır. (bk. 2.2.1.1.4.)

Tat. yazuvçı bala "yazan çocuk", **télevçé kéşé** "isteyen insan"⁷¹², **uynavçı bala** "oynayan çocuk", **ekiyet söylevçé kart** "masal söyleyen ihtiyar", **korıç koyuvçı éşçé** "demir döken işçi", **yıraktan kürmevçé kéşé** "uzaktan görmeyen insan"⁷¹³, **alda kilüvçé kéşé** "önde gelen kişi", **satuvçı yégét** "satıcı delikanlı"⁷¹⁴;

⁷⁰⁴ KırgTG., 279. - 280. s.

⁷⁰⁵ AKT., 179. - 180. s.

⁷⁰⁶ F. S. Faseyev, 849. s.

⁷⁰⁷ M. Z. Zakiyev, 146. s.

⁷⁰⁸ KKT., 304. s.

⁷⁰⁹ KazTG.-1955., 148. s.

⁷¹⁰ KazTG.-1967., 179. s.

⁷¹¹ KırgTG., 279. - 280. s.

⁷¹² M. Z. Zakiyev, 145. s.

⁷¹³ F. S. Faseyev, 848. s.

⁷¹⁴ HTET., 247. s.

Kzk. söylevçi kisi "konuşan kimse"⁷¹⁵, **ötinüvçi** "dileyen, rica eden"⁷¹⁶

Kırg. cabılıuuçu "kaplayan, örten", **çiguuuçu** "çıkan", **oygo aluuçu iş** "düşünülen iş", **saktooçu** "saklayan, koruyan", **iştelüüçü işter** "yapılacak işler", **sıylooçu** "ağırlayan, ikram eden" vs.⁷¹⁷

4. ZARF - FİLLER

Zarf-fiiller hareket hali ifade eden fiil şekilleridir. Bunlar ne fiil çekimleri gibi şekle, zamana ve şahsa bağlanmış bir hareket, ne sıfat-fiiller gibi nesne ifade ederler. İsim gibi kullanılmaz, isim çekim ve işletme eklerini almazlar. Zaten fiillerin zarf şekilleri olarak daima çekimsiz kullanılan kelimelerdir. Zarf-fiiller hareketi şahsa ve zamana bağlamadan bir hal şeklinde ifade eden fiil şekilleri olduğu için hüküm taşıyan bitimli bir hareket değil, hüküm taşıyan çekimli fiil hareketine yardımcı bir hareket ifade ederler. Yani çekimli fiillerin fiil zarflarıdır. İsim zarfları vasıf mahiyetinde bir hal, fiil zarfları olan zarf-fiiller ise hareket şeklinde bir hal ifade ederler.⁷¹⁸

Tat. revéş figil "zarf fiil"⁷¹⁹ veya **hel figil** "hal fiil"⁷²⁰; **Kzk. kösemşe** "öncü, başçı söz"⁷²¹; **Kırg. çakçıl** "uygun söz"⁷²² şeklinde adlandırılan bu fiil şekillerini, yapılarına göre **basit zarf-fiiller** ve **birleşik zarf-fiiller** diye sınıflamak mümkündür⁷²³:

4.1. Basit Zarf-fiiller

4.1.1. -a / -e

Ünlü zarf-fiilleri ET. devresinde hal zarfı teşkil etmek üzere genişçe kullanılmıştır. Bunlar içinde daha geniş kullanıma sahip olan ise *-u/-ü* zarf-fiilidir⁷²⁴ (mesela **sançu yorrı, tileyü yorrılar**⁷²⁵, **ating atayu kut kıv özın kelti** "adını anarak saadetin bizzat kendisi geldi" vs.⁷²⁶) ve *-a/-e* şekli bu devirde nispeten azdır: **seve baktı, aça aygıl, sevnü küle körse** vs.⁷²⁷

⁷¹⁵ KazTG.-1967., 180. s.

⁷¹⁶ KKT., 304. s.

⁷¹⁷ KırgTG., 280. - 281. s.

⁷¹⁸ TDB., 338. - 339. s.

⁷¹⁹ HTET., 248. s.

⁷²⁰ TTG., 238. s.

⁷²¹ KazTG.-1955., 144. s.; KazTG.-1967., 182. s.; KKT., 305. s.

⁷²² KırgTG., 263. s.; AKT., 186. s.

⁷²³ Özünde birleşik zarf-fiiller için bk. Nuri Yüce, *Gerüden im Türkischen, Etimologische und syntaktische Untersuchung*, Mainz 1973.

⁷²⁴ ETG., 85. s.

⁷²⁵ KBG., 180. s.

⁷²⁶ Ş. Tekin, *Eski Türkçe*, 99. s.

⁷²⁷ KBG., 182. s.

Ayrıca -a/-e zarf-fiili hakkında burada bir şeyi daha hatırlatmak uygun olacak: Bu ek, sözü edilen lehçelerin tarihî gelişmesi boyunca, dahil olduğu birleşik fiillerde yardımcı fiilin tasarruf edilmesi veya ileri derecede eklenmesi dolayısıyla, fiil çekiminde zaman eki haline gelmiştir: Kırg. *köröt* – Kzk. *köredı* < < ET. *kör-e turur* > Tat. *köre* "görüyor; görür" (bk. 2.2.1.5.). Bunun yanında, asıl olan fiil zarfı yapma fonksiyonuyla da söz konusu lehçelerde geniş olarak kullanılır:

Tat. *Min vagon terezesénen karyı bardım.* "Ben vagon penceresinden bakarak gittim." *Ütkende bézge kére yör.* "Geçerken bize girip git."⁷²⁸

Kzk. *Ol küle söyledi.* "O gülererek konuştu." *Ol eri söyley, eri jügire jöneldi.* "O, kah konuşarak, kah koşarak gitti." *Men etpettey jigıldım.* "Ben yüzükoyun gelerek düştüm." *Men jüre kele köp nêrsege túsındım.* "Ben yürüyerek gelirken çok şeyi anladım."⁷²⁹ *Minaday siz de korkıpay kargır ma ediniz ?* "Bu şekilde siz de korkmadan atlar mıydınız ?" *Köp keşikpey biz de kaytıp oralamız.* "Çok gecikmeden biz de dönüp geliriz." *Onda barmay munda kel.* "Oraya gitmeden buraya gel." *Kanşa túsındırsek te könbey öz degenin istedi.* "Ne kadar anlatsak da dinlemeden kendi dediğini istedi."⁷³⁰

Kırg. *Senin aytkandarındı çoñ ene tacabay ugat.* "Senin dediklerini büyük anne bıkmadan dinliyor." *Salmoorbek aldirtan kızdın üstündögü cakşınakay kiyimine aylandıra karay baştadı.* "Salmoorbek, tepeden tırnağa, kızın üstündeki güzel giyime döne döne bakmaya başladı." *Zarı teñtuşuna ciluu sezim menen cilmaya karadı.* "Zarıl çocukluk arkadaşına sıcak duygularla gülererek baktı." *Sabak bütö men üygö keldim.* "Ders bitince ben eve geldim." *Çataktın tüyünü bara çeçiler.* "İhtilafın düğümü (sırrı) giderek çözülür." *Az bolgondo on beştey adam bayagı ortodo turuuçu çoñ stoldu kurçay oturuştı.* "En azından on beş kadar adam deminki, o ortada duran masayı kuşatarak oturdular." *Üstündögü adam Çargınga şektene karadı.* "Yukandaki adam Çargin'a şüphelenerek baktı." *Supatay katkıra süylödü.* "Supatay bağırarak konuştu." *Dos küydürö aytat, duşman küldürö aytat.* "Dost yakarak söyler, düşman güldürerek söyler." *Can kıynalbay, cumuş bütöpöyt.* "Can üzülmeden (emek çekmeden) iş bitmez." *Intımak bolboy, iş oñolboyt.* "İttifak (birlik) olmadan iş olmaz."⁷³¹

Tat.'da bu örnekler bugün daha çok konuşma dilinde kullanılır. Tat. yazı dilinde -a/-e zarf-fiili sadece aşağıda gösterilen fonksiyonlarıyla yer alır. Yani ünlü zarf-fiilleri Tat.'da, hal zarfı fonksiyonuyla, tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, unutulmuş ve sadece tekrar gruplarıyla birleşik fiillerde kalmıştır.

⁷²⁸ TTG., 240. s.

⁷²⁹ KKT., 308. s.

⁷³⁰ KazTG., 1967., 187. s.

⁷³¹ KırgTG., 266. s.

4.1.1.1. Tekrar gruplarında:

Tat. *söyliy söyliy* "konuşa konuşa", *karyı karyı* "baka baka", *bara bara* "gide gide", *kile kile* "gele gele", *yöriy yöriy* "yürüye yürüye", *cırlıy cırlıy* "şarkı söyleye söyleye"⁷³², *aşıga aşığı* "telaş ede ede", *biy biy* "oynaya oynaya"⁷³³; *ala ala, söylene söylene kaytıp kerdé* "söylene söylene dönüp içeri girdi"⁷³⁴;

Kzk. *ayta ayta, söyley söyley, köre bile, jata jastana vs.*⁷³⁵;

Kırg. *Konkargayev bul karañğı üydö oltura-oltura çarçadı.* "Konkargayev bu karanlık evde otura otura yoruldu." *Burulça da Andreyevanın kolun kısa-kısa karmap, baldar cönündö andan suray baştadı.* "Burulça da Andreyeva'nın kolunu sıkı sıkı tutup, ona çocuklar hakkında sormaya başladı." *Entige-entige basıp, al cerge mugalimder da keliştı.* "Nefes nefese kalarak oraya muallimler de geldiler."⁷³⁶

4.1.1.2. Birleşik fiillerde:

Tat. *yaza başla-* "yazmağa başlamak", *ukıy bir-* "okuyuvermek", *ukıy töş-* "okuyadurmak", *eyte kür-* "deyivermek" vs.⁷³⁷

Kzk. *ayta sal-, ayta koy-, ayta kör-, ayta bar-, ayta bastadı* "söylemeğe koyuldu", *tıñday tüstı* "dinleye kaldı" vs.⁷³⁸

Kırg. *ayta koy-, bara tur-, koyo tur-, bolo tur-, bere tur-, kele cat-* vs.⁷³⁹

Burada örnekleri verilen -a/-e eki her üç lehçede ortaktır. Ünlüyle biten kök ve gövdelerde asıl ek düşer ve yardımcı ünsüz, ek durumuna gelir (*başla-y-a > başlay vs.*). Böylece kendisi ek haline gelen -y ünsüzü, Tat.'da kök veya gövde sonundaki -a/-e gibi geniş ünlüleri daraltır. Ekin Kırg.'da yuvarlak şekilleri (-o/-ö) de vardır.

Bu zarf-fiilin olumsuz şekli -ma-/me- ekinin ilâvesiyle olur, fakat Tat.'da -y eki bunun ünlüsünü daralttığı için ek -myl-miy şeklini alır: Tat. *uylamıy eyt-* "düşünmeden konuşmak", *aşıkmyı eşle-* "acele etmeden yapmak"⁷⁴⁰; **Kzk.** *biz kelmey sen omıñnan*

⁷³² TTG., 240. - 241. s.

⁷³³ HTET., 249. s.

⁷³⁴ F. S. Faseyev, 849. s.

⁷³⁵ KKT., 308. s.

⁷³⁶ KırgTG., 267. s.

⁷³⁷ TTG., 240. s.

⁷³⁸ KKT., 247. - 248. s.

⁷³⁹ KırgTG., 292. - 295. s.

⁷⁴⁰ HTET., 249. s.

kozalma "biz gelmeden sen yerinden kıpırdama" vs.⁷⁴¹ Tat. *-miyl/-miy* ekiyle aynı fonksiyonda *-mıyça/-mıyçe* (telâffuz : *-miçe* ?) zarf-fiili da görülür: Tat. *alını, artını, uñını, suñını bélmıyçe utın kise* "önü, arkayı, sağı, solu bilmeden odun kesiyor", *bu kılneşke Şürelé de kündé, kilmıyçe kiré* "bu nasihata Şürelé de razı geldi, karşı çıkmadan"⁷⁴².

4.1.2. -p

Dilimizin en eski devirlerinden beri var olan bu zarf-fiil, zarflık fonksiyonunun yanı sıra fiil çekimine de katılmıştır (bk. **Duyulan Geçmiş Zaman**). Söz konusu lehçelere gelinceye kadar, tarihi boyunca şekli değişmeyen bu ekin bugünkü kullanımı için şu örnekler verilebilir.

Tat. *alıp, kilép, uylap, biş yıl ukıp* "beş yıl okuyup", *universitetni temamlap Sébéрге eşke kitté* "üniversiteyi tamamlayıp Sibiry'a'ya işe gitti"⁷⁴³, *atlap bar-* "yürüyerek gitmek"⁷⁴⁴ ;

Kzk. *men bérin körip, billip, túsiniş, bayıptap otırmın* "ben hepsini görüp, bilip, anlayıp seziyorum", *olar kino köreyin dep kettí* "onlar sinema seyrediyim diye gitti", *aytıp aytıp şarşadık* "konuşa konuşa yorulduk", *kozi mañırap, buzav mōñirep, kora uv-şuv boldı* "kuzu meleyip, buzağı bağırıp avlu gürültüyle doldu", *men erte turp, juvınıp, tamak işip, gazet jurnalardı karap şıgıp, kiyiniş jumıska kettim* "ben sabah kalkıp, yıkanıp, yemek yiyip, gazete ve dergileri gözden geçirip, giyinerek işe gittim"⁷⁴⁵ ;

Kırg. *Küröşkö eki cigitti çeçintip çıkarıştı* "iki delikanlıyı soyup güreşe çıkardılar", *Arzimat cılmayıp cerdi karadı* "Arzimat gülererek yere baktı", *kün sebelep caap turat* "hava serpişterek yağıp duruyor", *tülkü kōmōlōnūp cıgıldı* "tilki tepe taklak olup düştü", *toogo añ uulap çıkkanbız* "dağa av avlayarak çıktık"⁷⁴⁶.

-p şeklinde her üç lehçede de ortak olan bu zarf-fiil, sadece yardımcı ünlüsüyle farklıdır: Tat. *ı / é*; Kzk. *ı / i*; Kırg. *ı / i, u / ü*.

Ayrıca -p sesiyle biten tek heceli köklerde, -p zarf-fiili, Kzk.'da bu sesi -p > -b- > -v- şeklinde değiştirirken, Kırg.'da aynı sesi düşürür: Kzk.*tap-ı-p* > *tavıp* "bulup", *jap-ı-p* > *javıp* "kapayıp", *sep-ı-p* > *sevip* "serpip", *kep-ı-p* > *kevip* "kuruyup"⁷⁴⁷ ; Kırg. *çap-ı-p* > *çaap*, *tap-ı-p* > *taap*, *tep-ı-p* > *teep*, *öp-ı-p* > *ööp* vs. Bunun yanında son sesi -m olan köklerde ise ekin yardımcı ünlüsü düşüp kök ünlüsünün uzadığı da görülür: *tam-ı-p* > *taamp*, *em-ı-p* > *eemp*, *kōm-ü-p* > *kōömp*, *cum-u-p* > *cuump* vs.⁷⁴⁸ Bu hâdiseler Tat. için söz konusu değildir.

Yine -p zarf-fiilinin Kzk. *al-*, *kel-*, *bol-* fiil köklerinde, *alıp*, *kelip*, *bolıp* gibi normal şekilleri yanında *ap*, *kep*, *bop* şeklinde kısaltılmış şekilleriyle de karşılaşırız. Bunun gibi çok kullanılan bir takım birleşik fiillerde ileri derecede eklemeler de olmuştur: Kzk. *alıp kel-* > *èkel-*, *alıp bar-* > *apar-*, *alıp ber-* > *èper-*, *alıp ket-* > *èket-*, *olay etip* > *öytip*, *bulay etip* > *büytip*, *solay etip* > *söytip* vs.⁷⁴⁹

Dikkat çekici bir durum da -p zarf-fiiline Kırg.'da *-raak/-reek*; *-rook/-röök* karşılaştırma ekinin getirilmesidir: *Al külübüröök süylödü. Alım menin aldım korkuburaak kirdi.* "O gülererek konuştu. Alım benim yanıma korkarak geldi."⁷⁵⁰

4.2. Birleşik Zarf-fiiller

4.2.1. -gança / -gençe

Daha ET. devresinde, fiilden isim yapma eki *-gınl/-gın* ile *-çal/-çe* eşitlik ekinin birleşmesinden *-gınçal/-gınçe* zarf-fiili gelişmiş ve tarihi boyunca da pek değişmeden devam etmiştir: ET. *yetmeginçe, ölmeginçe, bolmagınça*⁷⁵¹ ; Kıp. *bargınça, berginçe, kelginçe, ölginçe, yatkınça*⁷⁵² ; Çağ. 'da çok faal olan *-gu /-gü* sıfat-fiilinin tesiriyle ek *-gınçal/-gınçe* şekline dönmüştür: *bolgunça, batkunça, atkunça, toygunça* vs.⁷⁵³

Hareket halindeki nesneyi adlandıran sıfat-fiillerin isim hal ekleriyle birleşerek, hareketi bir hal şeklinde bildiren zarf-fiilleri teşkil etmesi, dilimizde tarih boyunca çok tabii bir gelişme olmuştur (*-arda*, *-ganda*, *-dukta*, *-dukça* vs.).⁷⁵⁴ Burada ele alınan lehçelerde işlek bir sıfat-fiil ve fiil çekim eki olarak kullanılan *-ganl/-gen* de söz konusu zarf-fiilin esası olarak ortaya çıkmaktadır: *-gan-ça* > *-gança*.

⁷⁴¹ KazTG.-1967., 185. s.

⁷⁴² KırgTG., 267. s.

⁷⁴³ KazTG.-1967., 185. s.

⁷⁴⁴ KırgTG., 268. s.

⁷⁴⁵ KBG., 164. s.

⁷⁴⁶ KıpTG., 146. s.

⁷⁴⁷ ÇEK., 112. - 113. s.

⁷⁴⁸ Hal eklerinin zarf-fiillerde kalıplaşması hakkında bir örnek için bk. Mustafa Öner, "mat Gerundiyumu Hakkında, III. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, Türk Dil Kurumu, Ankara, 23-27 Eylül 1996 (bildiri).

⁷⁴¹ KKT., 305. s.

⁷⁴² ATŞ.-Dizin., 220. s.

⁷⁴³ F. S. Fasayev, 849. s.

⁷⁴⁴ HTET., 249. s.

⁷⁴⁵ KKT., 307. s.

⁷⁴⁶ KırgTG., 268. s.

Tat. *añlagançı ukıdım* "anlayıncaya kadar okudum", *anıñ kilgenén kötép torgançı, üzém barıp kaytam* "onun gelmesini bekleyip durmaktansa kendim gidip geleyim"⁷⁵⁵, *yul özélgençé* "yol kesilinceye kadar", *boz kuzgalgançı* "buz kıpırdayıncaya kadar", *tañ atkançı* "tan atasıya kadar"⁷⁵⁶;

Kzk. *Demalısıtı üyde ötkizgenşe, sayahatka ketsem-şi* "Tatili evde geçirmektense seyahata gitsem ya"⁷⁵⁷, *ölgenşe küldi* "ölesiye kadar güldü", *sen barganşa men barayın* "sen gidesiye kadar ben gideyim"⁷⁵⁸;

Kırg. *Maktangança bar ekensin* "öviñdügün kadar varmışsın meğer", *al tentek emi baldarga cetkençe tınbay çurkayt* "o yaramaz bütün çocuklara ulaşıncaya kadar dinlenmeden koşar"⁷⁵⁹.

Ekin *-gança/-gençe; -kança/-kençe* şekilleri üç lehçede de denktir; fakat Tat. *-gançıl/-gençé; -kançıl/-kençé* şekli bu denklitten ayrılmaktadır. Bunun yanı sıra Kzk. *-ganşal/-genşe; -kanşal/-kenşe* şekillerinde tipik *-ç->-ş-* ses değişmesi görülmektedir.

Bu ekin yanında, çok eskiden beri var olan *-ginça/-ginçe* şeklinin devamı olarak Kırg. *-gıça/-gıçe; -kıça/-kıçe; -guça/-güçe; -kuça/-küçe* şekli de bulunur: *Ketkiçe Cambil menen birge bolup* "gidinceye kadar Cambil ile beraber olup", *catıp ölgüçö, atıp öl* "yatıp öleceğine, atıp (vuruşup) öl" vs.⁷⁶⁰

4.2.2. -ganda / -gende

Burada kullanageldiğimiz kaynaklar kaydetmese de *-gan* sıfat-fiilinin bulunma haliyle birleşerek *-ganda/-gende* zarf-fiilini de teşkil ettiğini ilâve etmek gerekir. Bulunma hali ekindeki bulunma kavramından ötürü bu zarf-fiil, hareketin tam gerçekleştiği anlamını verir; halbuki *-gança/-gençe* ekiyle harekette bir *kadarlık* kavramı ortaya çıkar: Tat. *Anı kürgende selem birdém*. "Onu görünce selam verdim." Tat. *Séz kilgende aşy idék*. "Siz geldiğinizde yemek yiyorduk." (krş. Tat. *Anı kürgençé köttém*. "Onu görünceye kadar bekledim."); Kzk. *alganda, barganda, bergende, turganda* vs.⁷⁶¹; Kırg. *Sizderdikine barganda içeyli de ceyli,*

bizdikine kelgende ırdaylı da oynoylu. "Sizinkine varınca içelim ve yiyelim, bizimkine gelince şarkı söyleyelim ve oynayalım." vs.⁷⁶²

4.2.3. -gaç / -geç

Dilimizde ET. devresinde görülmemesine rağmen daha sonraki yazılı yadigârlarda bulunan *-gaç/-geç (-gaş/-geş)* eki, Batı Türkçesi başlarında dahi kullanılmış ve sonra terk edilmiştir⁷⁶³: Çağ. *ol bu sözni eşitkeç, hâlini sorgaç, cilveger bolgaç*⁷⁶⁴; Kıp. *nanganlar algaç, güneş batkaş mindüm, kelgeş, bi turgaş men kaştım, bi yetişkeş yetiştim*⁷⁶⁵.

Yazı dili tarihi boyunca izlenen bu zarf-fiil, söz konusu lehçelerden sadece Tat.'da görülmektedir: *Arıgaç yal ittém* "yorulunca istirahat ettim", *açık eytkeç añlaşıldı* "açık söyleyince anlaşıldı", *üzén kürmegeç béрни de eyte almıym* "kendisini görmeyince hiç bir şey de diyemiyorum"⁷⁶⁶, *añlagaç, kürgaç, kuşkaç, kiskeç*⁷⁶⁷, *bargaç, torgaç, içkingaç*⁷⁶⁸.

4.2.4. -galı / -geli

Dilimizin ilk yazılı belgelerinde görülmeğe başlayan *-galı/-geli* zarf-fiili bugünkü lehçelere kadar kullanıla gelmiştir: ET. *işidgeli, körgeli, satgalı, toggalı, yigeli*⁷⁶⁹, *ölgeli, tuşgalı*⁷⁷⁰; Kıp. *kelgeli, yatgalı, yazgalı*⁷⁷¹; Çağ. *könglüm hazındür dilnevazım bargalı, men ölgeli köp oldı, eşiking toprakıda yér tapkalı, meni köydürgeli, haber algalı* vs.⁷⁷²

Bu zarf-fiil, adı geçen bugünkü lehçelerden sadece Kzk. ve Kırg.'da kullanılmaktadır:

Kzk. *Sizben tanıskalı köp bolgan sıyaktı* "sizinle tanışalı çok olmuş gibi", *körispegeli köp vakit ötti* "görüşmeyeli çok vakit geçti", *men sizdi èdeyi körgeli, sizben tanıskalı jène akıldaskalı keldim* "ben bilhassa sizi görmek, sizinle tanışmak ve akıl danışmak için geldim"⁷⁷³;

⁷⁵⁵ TTG., 239. s.

⁷⁵⁶ HTET., 248. s.

⁷⁵⁷ KKT., 307. s.

⁷⁵⁸ KazTG.-1967., 189. s.

⁷⁵⁹ KırgTG., 271. s.

⁷⁶⁰ KırgTG., 271. - 272. s.

⁷⁶¹ Abay Tili Sözdüğü, 51; 110; 130; 625. s.

⁷⁶² Kırızsko - Russkiy Slovar, 108. s.

⁷⁶³ TDB, 346. s.

⁷⁶⁴ ÇEK., 111. s.

⁷⁶⁵ KıpTG., 146. s.

⁷⁶⁶ HTET., 248. s.

⁷⁶⁷ TTG., 239. s.

⁷⁶⁸ ATŞ.-Dizin., 220. s.

⁷⁶⁹ Maytr-Dizin., 526. s.

⁷⁷⁰ KBG., 186. s.

⁷⁷¹ KıpTG., 146. s.

⁷⁷² ÇEK., 111. s.

⁷⁷³ KKT., 307. s.

Kırg. bazarga koy satgali keldim "pazara koyun satmağa geldim", **dalay cigitter kattalgalı turdu** "epeyce genç, kaydolmak için kalktı" vs.⁷⁷⁴

Burada Kzk. şekillerle denk olan Kırg. şekiller ancak ağızlarda görülmektedir. Kırg. yazı dilinde ise ekin -ganı/-geni; -kanı/-keni; -gonu/-gönü; -konu/-könü şekli kullanılmaktadır: **uçuruşkanı kelet eken** "karşılaşmak için geliyormuş", **al kelgeni cılka sovhozu ukmuştuday bayıp ketken** "ol geleli beri at çiftliği acayip şekilde zenginleşip gitti" vs.⁷⁷⁵

4.2.5. -rga / -rge

Sadece Tat.'da bulunan bu ek gramerlerde genellikle hareket adı (infinitif) olarak kabul edilmiştir.⁷⁷⁶ Buna rağmen ekin hareketi bir hal şeklinde verdiğini ve mesela hiç bir zaman şahıs eki ve iyelik eki almadığını dikkate alıp onu bir zarf-fiil olarak buraya dahil ediyoruz; ancak söz konusu üç lehçede de hareket adı ile yapılan gereklilik çekimi için, Tat.'ın -rga / -rge şeklini kullandığı da dikkatten uzak tutulmamalıdır. (krş. 2.2.1.9. **Gereklilik**).

Hemen görüldüğü üzere, -r sıfat-fiili ile yönelme hali ekinden meydana gelen bu zarf-fiilin olumsuz şeklinde de -mas/ -mes sıfat-fiili kullanılmaktadır: **barırga, kaytırga, kaytmaska, kilmeske** vs.

*Eger şatlık, behét kilse, hezérlerséz bülerge séz,
Eger yemséz vakt kilse, hezér minnen kölerge séz.*

"Eğer mutluluk, baht gelse, hazırsınız bölmeye siz; ve eğer kötü bir zaman gelse, hazırsınız bana gülmeye siz. (A. Tukay)"⁷⁷⁷

4.2.6. -mayınça / -meyinçe

Eski devirlerden beri olumsuz ifadelî zarf-fiil olarak kalıplaşan ET. -matı / -meti; -madı/-medi ve onun daha ET.'de genişlemiş şekli olan -matın/-metin; -madın /-medin ekleri mevcuttu; fakat bunun yanı sıra -ma-y-u > -mayu > -mayın / -meyin ekleri de olumsuz zarf-fiil ekleri olarak kullanılmıştır⁷⁷⁸: ET. *tokuz tatar kalmatı kelti*⁷⁷⁹, *almadın, batmadın, kılmadın, kiçmedin, yakmadın*⁷⁸⁰, *yirmedin, turmadı, tınmadı, kodmadın* vs.⁷⁸¹ Takip eden tarihî lehçelerde de ekin -mayın/-meyin şekli

⁷⁷⁴ KırgTG., 270. s.

⁷⁷⁵ KırgTG., 270. s.

⁷⁷⁶ HTET., 250. s.; TTG., 236. s. (Bu ikinci kaynak, eki *isém fiğil* başlığı altında incelemesine rağmen, en sonunda bu şeklin *hal fiilin* bir türü olarak kabul edilmesinin daha doğru olacağını belirtmiştir.)

⁷⁷⁷ TTG., 237. s.

⁷⁷⁸ Geniş bilgi için bk. M. Öner, -matı Gerundiyumu Hakkında, III. Uluslararası Türk Dil Kurultayı (bildiri).

⁷⁷⁹ ETG., 87. s.

⁷⁸⁰ Mayın-Dizin., 557. s.

⁷⁸¹ KBG., 183. - 184. s.

görülüyor: Çağ. *birbirin tanışmayın, cilveger bola almayın, mihr ü vefa kılmayın*⁷⁸²; Kıp. *eyerlemedin ~ eyerlemeyin, külmedin ~ külmeyin, armayın, er yazuhın bilmeyin, koymayın, sana yetmeyin* vs.⁷⁸³ Ekin daha bu devirde bile eşitlik eki -ça/-çe ile genişlemiş bir örneği de kaydedilmiştir: *çıkmayınça*⁷⁸⁴.

Bu genişlemiş zarf-fiil bugün Kzk. ve Kırg.'da aynen kullanılmaktadır:⁷⁸⁵

Kzk. almayınça "almadan", **bermeyinçe** "vermeden", **jazbayınça** "yazmadan", **tözbeyinçe** "dayanmadan", **aytpayınça** "demeden", **bitpeyinçe** "bitmeden", **oylamayınça** söz söyleme "düşünmeden söz söyleme", **oylap almayınça lem deme** "fikirleşmeden leb deme", **oydı jüzege asırmayınça tınbayık** "fikri gerçekleştirmeden durmayalım", **habar jetpeyinçe kozgalma** "haber gelmeden kıpırdama"⁷⁸⁶;

Kırg. men coldoştorumdun artınan cetmeyinçe tınbaym "ben yoldaşlarımdan ardından ulaşmadan durmam", **aytmayınça kim білет, açmayınça kim köröt** "söylemeden kim bilir, açmadan kim görür", **ırdamayınça körgözböym da berbeym** "türkü yakmadan göstermem ve vermem", **bala ıylamayınça emçek kayda** "çocuk ağlamadan meme nerede"⁷⁸⁷.

Örneklerden görüleceği üzere bu zarf-fiil Kzk. -ç- > -ş- değişmesi sonunda -mayınça / -meyinçe şeklini almıştır ve her iki lehçede de ünsüz uyumundan ötürü, ekin -bayınça / -beyinçe; -payınça / -peyinçe varyantları da vardır.

⁷⁸² ÇEK., 116. s.

⁷⁸³ KıpTG., 147. s.

⁷⁸⁴ age., 147. s.

⁷⁸⁵ Bu zarf-fiil Türkiye Türkçesinde, fiillerin olumsuzluk gövdelerine -ınca/-ince zarf-fiili getirilmiş şekillerle karşılanmamalıdır. Adı geçen -mayınça/-meyinçe ekinin şekil ve fonksiyon bakımından TT'deki karşılığı -madan/-meden zarf-fiilidir.

⁷⁸⁶ KKT., 309. - 310. s.

⁷⁸⁷ KırgTG., 272. s.

5. BAĞLAÇLAR

Karşılaştırmamıza esas olan lehçelerdeki bağlaçlar, şekil ve fonksiyonlarına göre şöyle incelenebilir: *Bağlayıcılar; cümle başı bağlaçlar; sona gelen bağlaçlar.*

5.1. Bağlayıcılar

Tat.	da/de	ye; ye ... yeki; ye ... yeise	hem	ki
Kzk.	da/de; ta/te		èri ... èri	jène
Kırg.	da	ce; ce bolboso	an ... an	

Tat. (tézüvçe térkeğeciler⁷⁸⁸)

Rıfğat tiz géne kiyéndé de çıgıp kitté. "Rıfğat çabucak giyindi ve çıkıp gitti."

Béz kurkunı bélmıybez: ye ülerge, ye ciñerge, dip barabız. "Biz korkuyu bilmeyiz: Ya ölmeli ya yenmeli diye gideriz."

Köt anı, köt söygen etkeñné. Ul da siné şulay sagına; ye poyezdda, yeki samoletta oçıp kaytır bér kön yanıña. "Bekle onu bekle sevdiğin babanı. O da seni öyle özlüyor; ya trende veya uçakta uçup döner bir gün yanına."

Ye bötén cey büyüna yégérmé teñke géne bireler, yeise vakıtlı eşler géne kürseteler. "Ya bütün yaz boyunca sadece yirmi lira verirler veya ancak geçici işler gösterirler."

Béz ikénçé bér sukmakka borıldık hem kuyı yafraklı kart ağaç yanına kilép çıktık. "Biz başka bir sokağa kıvrıldık ve sık yapraklı kart ağaç yanına geldik."

Tañ aldı şundi yagımlı, tañ nurları şundi nefis hem kuvanıçlı tibreneler idé ki, küñél iñ tatlı uylarga tartıla, iñ yakın keshénéñ anda buluvın téliy idé. "Tan öncesi öyle çekici, tan nurları öyle nefis ve sevindirici titreşiyorlardı ki, gönül en tatlı düşüncelere çekiliyor, en yakın kimsenin de orada olmasını diliyordu."

Bu kürenés şundi idé ki, andıy hel bötén gomérge bér géne tapkır bula torgandır, hetta töşke de bér géne tapkır kére torgandır. "Bu görünüşü öyle idi ki, böyle bir hal bütün ömürde sadece bir defa olanlardandır, hatta düşlere de ancak bir kere girenlerdendir."

⁷⁸⁸ HTET., 257; 259. s.

Kzk. (ıñgaylas mendi jalğavlıktar⁷⁸⁹)

Seni oyda ons, kırdá kazak tügel bileği jène sıyladı. "Seni fikirde Rus, bozkırda Kazak tam bilir ve ağırlar."

Koñır adırlı boz buyrattardan arkar, elik jène kiyiklerden kün sayın eki-üşevin atıp èkep turdı. "Konur tepeli boz ovalardan koyun, keçi ve geyiklerden her gün ikisini üçünü vurarak getirip durdu."

Terezeniñ perdesi túsirilgen, işi karaköleñke jène salkındav eken. Kayıkpen jüzip bargan olar kayırğa şıkısa, kumı kurgak jène salkın boladı. "Pencerenin perdesi indirilmiş, içerisi alaca karanlık ve serince imiş. Kayıkla yüzüp gitti onlar, hayır olursa, kumu kurak ve soğuk olur."

Ol kayda deysiñ-av. Bèken ol èri alısta, èri jakında. "O nerede diyorsun ha. Bèken, o bazen uzakta, bazen yakında."

Bul sözge Koşkın èri uyaldı, èri namıstandı. Dèmetkenniñ kılıgına èri süysindi, èri ayadı. "Bu söze Koşkın bazen utandı, bazen arlandı. Ümitlenenin hareketine kimi sevindi, kimi acıdı."

Treyke mekenin öñdev bizdiñ kolımızdan oñaylıkpen kelmeytin orasan ülken èri asa avır jumıs bolıp şıktı. "Treyke mekanını hazırlamak bizim elimizden kolayca gelmeyen çok büyük bir iş ve bazen de epeyce zor bir iş olup çıktı."

Ünemi tomsargan salkın èri şınşıl jüzben söyleydi. "Hep üzgün, soğuk ve bazen de gerçekçi bir yüzle konuşuyor."

Eki jıldan askan sogıs keyistigi umtılip, èr soldat maydanga jaña kele jatkinday kazuv da, sergek de. "İki yılı geçen savaşın üzüntüsü unutulup, her asker meydana yeni gelir gibi heyecanlı ve atılgan."

Kündiz aynala jüytkıgen jel keşke karay teriskeyge şıktı da, kataya tüsti. "Gündüz çevrede hızlanan rüzgâr geceye doğru kuzeye yöneldi ve sertleşmeye başladı."

Kayta kirip ayt. Sende asa kavırt jumısı bar eken de, sonı ayadı da, şıgadı ol. Endeşe kazır baram da, kaytam. "Tekrar girip söyle. Sende çok acele bir işi varmış da, şunu söyler ve çıkar. Öyleyse hemen giderim ve dönerim."

⁷⁸⁹ KazTG.-1967., 226. - 228. s.

*Tüymeleri taguvlı da ilüvli. "Düğmeleri takılı ve ilikli."
Az sırlastık ta, az bilistik. "Az sırdaşlık ettik ve az tanıştık."*

Bul vakıttır işinde bizdir el de özgerip ketti, adamdar da özgerdi. "Bu vakit içinde bizim ülke de değişti, insanlar da değişti."

Kırg. (baylamlar⁷⁹⁰)

Arı tuugan, arı ata-bala bolup kalgan ele. "Bazen Akriba bazen de kardeş olmuştur."

Alımbaydın kolunda cogorton berilgen kübölük kagaz narı ötümdüü, narı zakonduu bolup kaldı. "Alımbay'ın elinde yukarıdan verilen şahadetname bazen tesirli, bazen de kanunlu olmuştur."

Kök torgun köynögünün etegi kögüröök da, uzunraak da. "Mavi ipeklî entarisinin eteği hem daha mavi, hem daha uzun."

Alar cerinen ele birge çıkkan özdörünçö top beken, ce kızmat atkarıp sayakatta cüngön baldarbi? "Onlar yerlerinden beraber çıkmış kendilerine göre bir topluluk mu veya hizmet olarak seyahata çıkan çocuklar mı?"

Al kişi cırgalçılıkka ıksırap kele catkanday, ce uzak coldo ısıq kungö talıkşıp, kaalgıp kele catkanday, ce bolboso tereñ kıyaldın dariyasında kulaç urup bara catkanday. "O kişi rahattan şımarmış gibi veya uzun yolda sıcak günde yorulup sızmış gibi ve yahut da derin bir hayal denizinde kulaç vurup gider gibi."

Kız-kelinder da, boz baldar da tigil Miskalga sıy menen olturuşkan. "Karı-kızlar da, çoluk çocuk da işte Miskal'a ikramla oturmuşlar."

Üç koy artına ce aldına kete albay, cardın boorundagı tektirçede arañ ele turuşkan eken. "Üç koyun arkasına veya önüne gidemeden, uçurumun yamacındaki tepelikte zar zor durmuşlar meğer."

Alımkuldun inisi Amankul agasın bir çetke çakırdı da, koynunan birdemeni suurup çıgıp, al aga berdi. "Alımkul'un kardeşi Amankul ağabeyini bir kenara çağırırdı ve koynundan bir şeyi çekip çıkararak ona verdi."

5.2. Cümle Başı Bağlaçları

Bu lehçelerde görülen cümle başı bağlaçlarının, Tat.'da, eski yazı dilinden kalan sözler olmasına rağmen, Kzk. ve Kırg.'daki örneklerin sonradan kalıplaşmış çekimli fiil ve isim şekillerine dayandığı gözlenmektedir:

Tat. e; lekin; helbuki; tik; hetta; emma; meger; çönki; eger; güya; güyaki;

Kzk. birak; degenmen; onda da; bolmasa; al; jok; èlde; öytkeni; ne üşin deseñ; nege deseñ; sondıktan; sol sebepti; eger; èsirese;

Kırg. antkeni; andıktan; eger; birook; bolso da; al emi .

Tat. (karşılık térkegêçleré ve iyertüvçé térkegêçler⁷⁹¹)

Kitté alar, bérsé uñga, e bérsé sulga. "Gitti onlar, birisi sağa, birisi ise sola."

Maşına, bonlışka küçép, indé kúzdén de yugaldı, e kızların cırları élé haman işétélép tora. "Araba viraja girip artık gözden kayboldu, fakat kızların türküleri durmadan işitiliyor."

İpteşleré başta arı şayarta dip uyladılar, e arıñ ise şayartırğa isebé de yuk idé. "Arkadaşları ilkin onu oynatıp şımartacak diye düşündüler, fakat onun şımartmaya hiç niyeti yoktu."

Bügén mayıñ ortaları bulganga, koyaş yırak, lekin turı hem matur kary. "Bugün Mayıs'ın ortaları olduğu için, güneş uzaktan lakin doğru ve güzel bakıyor."

Merden abziyniñ yöregé yomarlanıp kilgen töslé buldı, açuvı yözéne berép çıktı, lekin ul sizdérmeske tırıştı. "Merden Amca'nın yüreği burulmuş gibi oldu, öfkesi yüzüne vurdu, lakin o sezdirmemeye çalıştı."

Kiç bélen komandır tagın kilép kitté, lekin arıñ şigé haman hal itélmiz kaldı. "Geceleyin komutan tekrar gelip gitti, lakin onun şüphesi hiç giderilmeden kaldı."

Miném öçén de caylı iméş ! Helbuki miném öçén bér de caylı tügél. "Benim için de iyi imiş ! Halbuki benim için hiç de iyi değil."

⁷⁹⁰ KırgTG., 345. - 346. s.

⁷⁹¹ HTET., 257. - 259. s.

Az mı kakkannı ve sukkannı küterdém min yetim! Azrak üstérdé sıypap **tik** mañgayımnan millétém. "Az mı ittiğini kaktığını çektim ben yetim! Fakat biraz büyüttü okşayarak alımdan milletim."

Kükte kuyırp bolıt bolgana, **tik** ımsınıp kala **kükte** tulgan ay. "Gökyüzünde kararıp bulut geziniyor, fakat imrenerek duruyor gökte dolunay."

Atış tuktaldı **tik** şehir çiténdé bér pulemet gına, özék-özék itép, ét şikéllé örép tora idé. Atış durdu fakat şehrin kıyısında tek bir makinalı tüfek, ara sıra köpek gibi uluyup duruyordu."

Kay aranı bu taviş şul kader açık işétéle, **hetta** Nefise ihtiyarsız küterélép kararga mecbur bula. "Bazen bu ses o kadar açık işitiliyor ki hatta Nefise elinde olmadan kalkıp bakmağa mecbur oluyor."

Bérkém bér süz éndaşmedé, **hetta** Melike de tınıp kaldı. "Hiç kimse bir söz etmedi, hatta Melike de susup kaldı."

Aylar, yıllar üterler, gasırlar uzar, **emma** sinéñ danıñ hervakit yañırap tonr. "Aylar, yıllar geçerler, asırlar geçer, ama senin şanın her zaman yankılanıp durur."

Hekimulla keyéfséz ve béráz açuvlırak, **emma** Semigulla abziy béráz töçérek ve gafu ütengen sımak kıyafette idé. "Hekimulla keyifsiz ve biraz öfkeli, ama Semigulla Amca biraz pişman ve af diler gibi bir görünüşteydi."

Sézdeylerge sézde "çipçik baş" diyeler, **emma** bézde sézden artık baş, miler. "Sizin gibilere sizde "serçe baş" derler, ama bizde sizden fazla baş ve beyinler."

Ak büré yégétke: -Yarıy, min, sinéñ süzéñné tıñlap, alarnı evvelgé kıyafetleréne kaytaram. **Meger** sinéñ bu ağan hem gaskerleré sinéñ eşke ve siña yuldaş bulırğa yarıy torgan kéşéler tügél. "Ak kurt gence der ki: -Tamam ben senin sözünü dinleyip onları evvelki görünüşlerine döndürürüm. Ancak senin bu ağabeyin ve askerleri senin işine ve sana yoldaş olmaya yarayacak kişiler değil."

Ömitsézmén: **Fekat** artık dekiykamné kötem indé. "Ümitsizim, artık sadece dakikamı bekliyorum."

Ul tıñlavçı yukka küre, süzén artık ozaytmadı indé, **çönki** hatını yoklyı idé... "O dinleyici boş yere sözünü fazla uzatmadı, çünkü hanımı uyuyordu..."

Kunkmıy yañırdan, eger bulsa tabıgıy, çın çeçek, **çönki** ul yahşı béle: yañır anı yahşırtacak. "Korkmuyor yağmurdan, eğer olsa tabii, hakiki çiçek, çünkü o iyi biliyor: Yağmur onu güzelleştirecek."

Miném kém ikenémné bélseler, alar béléşérge télemesler dip uylym, **çönki** ütken yıl alarnıñ bér kardeşleréñéñ begzé eşleré turında min Kazanda çıga torgan yeşler gazetasına bér makale yazgan idém. "Benim kim olduğumu bilseler, onlar bilmek istemezlerdi diye düşünüyorum, çünkü geçen yıl onların bir akrabalarının bazı işleri hakkında ben Kazan'da çıkan gençler gazetesine bir makale yazmıştım."

Eger bulsın diseñ bér öy éçé şav-şu ve cencalsız: **Íré** bulsa sukır, ul citmiy, bulsın hem hatın télséz. "Eğer olsun dersen bir evin içi gürültüsüz patırsız: Kocası olsa kör, o da yetmez, olsun hanım da dilsiz."

Oçıp banıp kaytır idém, eger bulsam kübelek. "Uçup gidip dönerdim, eğer olsam kelebek."

Gerçé Glaşa hezér öyde bulmasa da, kombatnı çolgap algan bötén nersege hatın-kız kulı kağılanlığı sizélép tora idé. "Gerçi Glaşa evde olmasa da, komutanı çevreleyen her şeye kadın eli değdiği sezilip duruyordu."

Emma bu kisek-kisek tétrevlé moñnar **güyaki** anıñ üz kükregénen, yöregénen ut bulıp yalkanlanıp çıgalar... **Güya** bolarnı ul üzé çigara... **Güya** ul şulay zarlına. **Güyaki** ul köy çıganırğa, goméré buyına taba almagan bér köyné tabarga tırışa idé. "Ama bu kesik kesik titreyişli ezgiler sanki onun kendi göğsünden, yüreğinden ateş olup alevlenip çıkıyorlar... Sanki bunları o kendisi çıkıyor... Sanki o böyle şikayetleniyor... Ve sanki o ezgiler çıkarmağa, ömrü boyunca bulamadığı bir ezgiyi bulmağa çalışıyordu."

Kırda buran tuy uzdıra, **hetta** kürép bulmy yakın vışkanı. "Bozkırda fırtına kıyamet koparıyor, hatta görmek bile mümkün değil yakındaki kuleyi."

Anıñ bu süzleré, şayanıp kına eytüvéne karamastan, şundıy çın bulıp işétéldéler, ul **hetta** oyaluvınnan kıp-kızıl buldı. "Onun bu sözleri, şakayla söylemesine rağmen, öyle hakikat olup işitildiler ki o, hatta utancından kıpkızıl oldu."

Şundıy aşkıttım, **hetta** öyge de kérép tormadım. "Öyle acele ettim ki hatta eve de girmekle uğraşmadım."

Kzk. (jalgavlıktar⁷⁹²)

Askardıñ inǵayına karay beyimdelip revoltsiya otın onıñ kevdesine eptep jakpak boldı, **birak** ol armanına Kuznetsov jete almadı. "Zirve tarafına doğru meyillenip ihtilal ateşini onun gövdesinde usulca yakmak istedi, fakat o arzusuna Kuznetsov ulaşamadı.

Keñ jazık mañdayı, külkisi az, **birak** nurı mol közderi akıldı, oyılı adamdı añgartsa... "Geniş düz alını, gülmesi az fakat nuru bol gözleri, akıllı, fikirli adamı hatırlatsa..."

Ayağı kurttap, avıl mañında ottavmen küneltken bul tekeşik kök jasık eken. **Degenmen** üy iyeleriniñ iklasına razı konaktar soyganıñ arık degen jok. "Ayağı kurtlanıp köy civarında otlamakla gün geçiren bu küçük teke pek zayıfmış. Fakat yine de ev sahibinin samimiyetinden emin olan konukların kestiğın (kurban) zayıf dedikleri yok."

Osı kavırt jumısta Bayjan Gülnarmen anda-sanda bir-ak kezdesti. **Onda** da keşkurım gana. "Bu acele işte Bayjan Gülnar ile ara sıra bizzat görüştü. Ancak o da akşam üstleri."

Anav balanın ölümünden evreşilikte bolıp, men de mezigilimen oylamay kalıppın, **bolmasa** bıyıl irgeni alısarak salar edik. "O çocuğın ölümünden eziyet çekip ben de tam düşünmeden kalmışım, hiç olmazsa bu yıl evin temelini daha uzağa atardık."

Sen tanımadıñ jigitim, **al** men seni tanıdım. "Sen tanımadın delikanlı, ama ben seni tanıdım."

Jılkıga kaskır şaptı ma, **jok** Ezimbaylar kaşagan kuvğızıp jür me? "At sürüsüne kurt mu girdi, yoksa Ezimbaylar kaçak hayvan mı kovalıyor?"

Oy bastı ma, at soktı ma, **elde** öziniñ minezi me, èytevir aşılgan jok. "Efkar mı bastı, at mı çarptı, yoksa kendi mizacı mı, tam belli değil."

Artımnan ilese Tayjannıñ üyine kirüvge bata almadı, **öytkeni** ol üyde ayuday akırgan tentek minezdi Sèlima bar. "Ardımdan gelerek Tayjan'ın evine girmeğe izin alamadı, çünkü o evde ayı gibi bağıran edepsiz huylu Selima var."

⁷⁹² KazTG.-1967., 230. - 234. s.

Adam balasına adam balasınıñ bèri dos. **Ne üşin deseñ** dünyede jürgende tuvısıñ, ösüviñ, toyuvıñ... bèri birdey. "İnsan oğluna insan oğlunun hepsi aynı şekilde dost. Çünkü (niçin dersen) dünyada yaşarken, doğuşun, büyümen, doyman... hepsi de aynı."

Sıyırdı sen ayda, dedim Kayırkege, **nege deseñ** olar senen korkadı da, menen korkıpaydı. "Sığırın sen güt, dedim Kayırke'ye, çünkü onlar senden korkar da, benden korkmuyor."

Ümıtey bul sözün armandı küdikpen, asa bir kupiya sır etip aytadı. **Sondıktan** bul söz, bul saz burın emes, dèl osı arada algaş aytılğanday boldı. "Ümıtey bu sözünü maksatlı bir şüpheyle, çok gizli bir sır olarak söylüyor. Çünkü bu söz, bu saz eski değil, tam o arada, biraz evvel söylenmiş gibi oldu."

Okuvşını èri kadagalap, èri jetelep otıratın. **Sol sebepti** onı okuvşılar jakısı köretin, kadırleytin. "Okucuya bazen dik dik bakmakta, bazen de onun elinden tutmaktadır. Bu sebeple onu okuyucular beğeniyor ve takdir ediyordu."

Eger sol kezde toptıñ aldıñğı jağınan birevdiñ öktek davısı sıkpaganda, Oljay şatak şıgaratın edı. "Eğer o anda topluluğın ön tarafından birisinin hükümran sesi çıkmasaydı, Oljay kargaşa çıkarırdı."

Bay, bılay etetin bolsañız, **onda** men mektepti jabamın. "Efendi, böyle yaparsanız, o zaman ben mektebi kapatırım."

Abaydıñ tañdanuvı Mihaylovtıñ ekinşi èngimesin estigende èsirese şekten astı. "Abay'ın şaşkınlığı Mihaylov'un bilhassa ikinci sohbetini işitince haddini aştı."

Erbolga mına söz èsirese jat sezildi. "Erbol'a işte bilhassa bu söz yabancı geldi."

Kırg. (baylamtalar⁷⁹³)

Calbarıp olturgan Toktogul tündö tüş körüügö mümkün emes ele, **antkeni** al tañ atkança kirpik irmegen emes. "Yalvarıp duran Toktogul'un geceleyin düş görmesi mümkün değildi, çünkü o tan atıncaya kadar kirpik yummuş değildi."

Bu cerde Tülkübek menen Kümüşün cakşı körgön körörküz cigitteri bolgon, **andıktan** alar kemegege cakındap, sorpo ce et soroogo batına alıspay, aıdırtan caldıraşat, okçun turuşat. "Burada Tülkübek ile Kümüş'ün beğendiği açığız

⁷⁹³ KırgTG., 346. - 348. s.

yiğitleri varmış, ama onlar ocağa yakınlaşıp, çorba veya et istemeye cesaret edemezler, uzaktan bakarlar, ötede dururlar."

Miñ başı ake, aytsañçı, eger menin bagrım kelbese, eger men baruunu kaalabasam, anda emne bolot. "Binbaşı amca, söylesene, eğer benim yavrum gelmese, eğer ben gitmek istemesem, o zaman ne olacak."

Eger makul deyt eken, azır ele alıp kete koygula. "Eğer kabul diyorsa, hemen alıp gidiniz."

Men kalp aytkandıktan, atam cardı bolup cürgön körünöt, a men tuulup kalıp ayta elekten murunku malınar kayda, eger cırgay turgan bolsoñor ? "Ben yalan söylediğim için, babam yoksul olup kalmış görünüyor, fakat ben doğup da yalan söylemezden evvelki malınız nerede, eğer refah içinde yaşamışsanız ?"

Laylıkanga koşulup men da ıylamakçı elem, birook eger Arzimat aman-esen bolso, el aldında şermende bolup, sınñar açılalı degen mendegı surooluu oy mümkündük berbedi. "Laylıkan'a katılıp ben de ağlayacak idim, fakat eğer Arzimat sağ salım ise, halk önünde rezil olup, sırrınız açılır mı şeklindeki benim bu istifhamlı düşüncem imkân vermedi."

Moldosan ömüründö birinçi colu pionerge ötkönünö kubandı, Lenin ordeni menen Altın cıldızdı alganda kanday tolkundasa, azır da oşondoy tolkundadı. "Moldosan ömründe ilk defa pionere geçtiğine kıvandı, Lenin madalyası ile Altın Yıldızı alınca nasıl heyecanlandıysa, şimdi de öyle heyecanlandı."

Kançalık meenet kılsañ, oşonçoluk bereke tabasın. "Nasıl zahmet çekersen öyle başarı bulursun."

Oşentip, az-azdan cigit köñügö baştıdı, oşondon bolso da çal anı öto ayadı. "Böylece yavaş yavaş delikanlı alışmaya başladı, ama yine de ihtiyar ona çok acıdı."

Ömürdün aldı cırgal bolso, artı ökünüş, deşet kanyalar, al emi cırgalı turganda, ökünüşün kütpögölö, çaşay bergile. "Ömrün başı zevk olsa, arkası pişmanlık derler ihtiyarlar, ama yine de zevki varken pişmanlığı beklemeyin, yaşayın gitsin."

Dagı ele ot balıldap küyüp catat, birook ot ceeginde eç adam köñüböyt. "Yine ateş alevlenip yanmakta, fakat ateş kıyısında hiç kimse görünmüyor."

Çakşı at mingen çabarman kandaydır bir canm saattın içinde barıp kelışı

mümkün emes ele, birook miñ başının aldap catkanın el bilgen çok. "İyi ata binmiş bir süvarinin nasılsa yarım saat içinde çıkıp gelmesi mümkün değildi, fakat binbaşının aldattığını halk bilmiyordu."

5.3. Sona Gelen Bağlaçlar

Sona gelen bağlaçlardan lehçelerin gramerlerinde kayıtlı olanlar şunlardır:

Tat. *tügél;uklök;gına/géne;da/de,ta/te; elle; elé; lebasa; iç; lalle; bit; iméş*

Kzk. *tügil; ak;gana, kana; da/de, ta/te; turmak; tursın; goy; ekeş;*

Kırg. *ele; gana; da; dagı; dele; ee; ıya; beym; belem; go; miş*

Tat. *(kisekçeler⁷⁹⁴)*

Andıy tipler bér sézde géne tügél, bézde de bik küp. "Öyle tipler bir tek sizde değil, bizde de pek çok."

Buran basılıp kile. Bayağı şikéllé ük bitke berélép yavmıy. "Kar fırtınası basılıyor. Deminki gibi yüze çarparak yağmıyor."

Anıñ ulı Gaziz kaysı basudan küpmé urıñş alasin yaz köné ük eytép kuya torgan bulıp kitté. "Onun oğlu Gaziz, daha bahar günü, hangi tarladan ne kadar mahsul alırsın ki, demiş oldu."

Nişlerge iken indé, şulay uk banrga turı kilérmé iken ni ? "Ne yapmalı şimdi, aynı böyle devam etmek uygun mu ki ?"

İhtiyarñ, téleseñ ni éşle. Barasıñ kilmese, köçlemiyim, üzém géne baram. "Kendi tercihin, ne istersen onu yap. Gitmek istemezsen, mecbur etmiyorum, sadece kendim giderim."

Nişlep elé min Kazanda tagın bér géne kön kalırğa soramadım ? Mahsus Çulpan öçén géne, e ? Min irteden kiçke kader tik anıñ bélen géne bulır idém. "Niçin Kazan'da sadece bir gün daha kalmak istemedim ki ? Bilhassa, sadece Çulpan için ? Ben sabahtan akşama kadar sadece onunla olurdum."

Miném behétke, kön bik ayaz, kük saf ve açık bulıp, koyaş ta töşlékke taba akrın gına tékep bara idé. "Benim bahtıma, hava da açık, gökyüzü saf ve açıkken, güneş de öğle vaktine doğru yavaşça yükseliyordu."

⁷⁹⁴ HTET., 265. - 269. s.

Gallbane yaktırp, ekrén géne al tañ ata; moñlanıp, hesretlenép, yalkav gına ak ay bata. "Tamamen aydınlatarak, yavaşça al tan atıyor; kederlenip, hasretlenip, tembel tembel ak ay batıyor."

Kayçağında uylımın min uynıñ temlésén géne, temlé uylarım éçénde temléregé sin géne. Sin géne bar hesretémné tarata alasıñ, tarat; sin géne behétém koyaşın karata alasıñ, karat. "Bazen düşünüyorum ben, düşüncenin de sırf tatlısını, tatlı düşüncelerim içinde en tatlısı da sırf sensin. Sadece sen bütün hasretimi dağıtabilirsin, dağıt; sadece sen bahtımın güneşini baktrabilirsin, baktır."

Ciméşlerén bire başlağaç ta, suvsız sulıp şıñdé ul göller. "Yemişlerini vermeye başlayınca da susuz solup kurudu o çiçekler."

Küp te ütmedé, bézné vokzalga iltér oçén avtobus kildé. "Çok da geçmedi, bizi gara götürmek için otobüs geldi."

Büten bér süz de eytmiyçe, Min İn kitép te bardı. "Başka bir söz de demeden, Min İn gitti."

Kız bolarını kürgaç te, yeşén kébék atılıp, argamagina méndé. "Kız bunları görünce (de) şimşek gibi atılıp küheylanına bindi."

Eyde elé, Akbay, öyren sin, art ayagıñ bérle tor. "Haydi bakalım Akbay öğren sen arka ayağın ile (üzerine) kalk."

Alıp gına bir elé tégé defterné. "Alıp da ver hele şu defteri."

Miném ana bunçım bar iken lebasa. "Benim öna borcum varmış her halde."

Her kayçan tik tor, bérer ahmak adem süz söylese, bél aña süz kaytaruvdan tik toruv artık lasa. "Her zaman dikkatli dur, bir ahmak adam söz söylese, bil ki ona cevap vermekten sakınmalı muhakkak."

Utav vakıtında béznéñ niçék eşlevébéz bérevge de sér tügél lebasa. "Hasat vakti bizim nasıl çalıştığımız hiç kimseye de sır değil zahir."

Etiden kurkıp torırğa sin kéçkéne sabıy bala tügél iç indé. "Babadan korkup durmak için sen küçük çocuk değilsin artık elbette."

Anıñ holkıñ béleséñ iç kırgıy at kébék bit. "Onun huyunu biliyorsun tabii, vahşi at gibi ya."

Bilmişéz le duslar totkın küñél, kükretege cerehettey tügél, kanlı üçten şulay

kıza la! "Bilmiyorsunuz ya dostlar esir gönül, göğüsteki yara gibi değil, kanlı oçten böyle kızıyor!"

Alay bulgaç, min barmıym la, kéşé küp bulgaç oyalam. "Tam öyle olunca ben gitmiyorum, insan çok olunca utaniyorum."

Bér-bér usallık artınnan yörmese yany la... "Her hangi bir kötülük peşinde gitmese iyi bâri..."

A, işésegéz le, kitérégéz, kitérégéz miña çeçekler! "Hey, işitseniz ya, getiriniz, getiriniz bana çiçekler!"

Çitterek oç-dürt pésiy çıpçıklar avlıylar, iméş, öy tübesénde cıylgannar, miravlıylar, iméş. "Biraz ötede üç dört kedi bildircin avlıyorlarmış güya, ev tepesinde toplanmışlar da miyavlıyorlarmış, güya."

Kzk. (demevlükter⁷⁹⁵)

Balañızdıñ özi de okıyın dey me? "Bizzat çocuğunuz okuyorum diyor mu?"

Tarşılık adamdı tez eseyte me deymın. "Darlık insanı çabuk ihtiyarlatıyor mu diyorum."

Bügin habarlap erteñ bastaymız ba dep otırmız. "Bugün haber verip yarın başlarız mı diyoruz."

Aldagı jıldıñ küzi kurgakşılık bolıp tursa kuba-kup. Sibirdiñ keybir jıldan bolatın üzdiksiz jañbın bastalsa şe? "Gelecek yılın güzü kuraklık olsa çok çok. Sibirya'nın bazı yılları olagelen aralıksız yağmuru ya başlarsa?"

Onısı ras ta edı. "Orası doğruydu da."

Seniñ kolıñnan büginde odan zordıñ özi keleyin dep te turgan jok. "Senin elinden, bugün bundan daha büyüğünün geleyim dediği de yok ki."

Sonimen iske kirisemiz de, joldas jas injener. "Böylece işe gireriz de, yoldaş genç mühendis."

⁷⁹⁵ KazTG.-1967., 235. - 240. s.

Köktem egisi bastalıp ta ketti. Kerek dese üylengen künge deyin bir-birimizdiñ kaday ekenimizdi bilgen de emespiz. "İlkbahar ekimi de başlayıverdi. Gerek derse evlendiğimiz güne kadar birbirimizin nasıl olduğumuzu bilmiş de değiliz."

Endeşe, men-ak kaşayın, sen-ak kuv! "Konuşuyor, bizzat ben kaçayım, sen de kovalal!"

Alşeke aynalanı körüp, boljay aytıp otırsız goy! Añgarmasam, ayıptı bolar edim. Kaytpas-akpın dep edim. "Alşeke etrafı görüp, tahmin etmektesiniz muhakkak! Anlamasam suçlu olurum. Hiç dönmezdim demiştim."

Körer-akpın, dep asıga jönelgen edi. "Muhakkak görürüm, diye aceleyle gitmişti."

Jasıl tüşin özgertpeytin karagay gana. "Yeşil rengini hiç değiştirmeyen çam ağacı sadece."

Jolavşılardıñ aldınan jumsak kana samal sogadı. "Yolcuların önünden yumuşacak bir rüzgar esiyor."

Boraş bir akkuba gana, kagılez, kız minezdı bala eken. "Boraş sarşınca, neşe dolu ve kız tabiatlı bir çocukmuş."

Tehnik kazaktar birtalay, al injener-meliorator kazak jalgız siz ganasız. "Teknik adam Kazaklar bir hayli var, fakat ıslah mühendisi, Kazak yalnızca sizsiniz."

Bürkitbay küleyin dese de keyisti jüzi jadıray almay tek aşı mıskılmen jımıya tusedi. "Bürkitbay güleyim dese de üzüntülü yüzü aydınlanamadan sadece acı bir istihza ile tebessüm eder."

Abay özin de, aynala jurttı da tegis umıptı. Tek kana tüş artınan bolgan jürek kuyının añaradı. "Abay kendisini de, yanındaki çadırı da tamamen unutmuştu. Ancak düş arkasından olan yürek çarpıntısını hissediyor."

Bul şırak öşpös tügil, lavlap janar. "Bu ışık, değil sönmek (aksine) alevlenip yanar."

Karagaylarga uyalagan koyu tuman eşki turmak, tüyeni de körseter emes. "Çam ağaçlarına yuvalanan koyu sis, bırak keçiyi, devreyi bile gösterecek gibi değil."

Şirigen şöp tursın, kuragan pişen de bèyge atka ziyan dep sanaladı. "Bırak çürüyen otu, kurumuş saman bile bir küheylana ziyan diye kabul edilir."

Kuvanatın jöni bar. Bala goy. "Sevinecek tarafı da var. Çocuk ya."

Ey, Mèkiş-ay öleñim meniñ jelge ketip jür goy. "Ey Mèkiş, benim türküm havaya gitmekte her halde!"

Bekey-Şekey deytin eki ağıyındı Bayşora bar edi goy osı arada. Sonıñ Bekeyi osı. "Bekey-Şekey denen iki akrabalı bir Bayşora vardı ya o arada. İşte onun Bekey'i bu."

Jırtkış hayuvan ekeş o da bileği. "Vahşi hayvan bile bilir bunu."

Olar ekeş olardı ayamaganıñ ba? "Onlar bile onlara acımamış mı?"

Kırg. (bölükçölör⁷⁹⁶)

Tuş-luşun torogon karooıçular gana kaldı. "Sadece yasak eden bekçiler kaldı."

Cazdık ösümdüktör da cana küzdük ösümdüktör da bir gana cıl caşayt. "Yazlık bitkiler de güzlük bitkiler de sadece bir yıl yaşar."

Kasiyetinizdin eki-üç ele belgisin aytayın, Çake. "Karakterinizin sadece iki üç işaretini söyleyeyim, Çake."

İşti tez ele bütürüp koyuşat. "İşi hemen tezden bitiriverdiler."

Al armiyaga bıltr ele ketken. "O orduya daha geçen yıl gitti."

Oşondon uşul küngö çeyin cakşı ele küttü. "Onun için o güne kadar güzelce bekledi."

Boris da anı menen koşo ketüügö kıyaldanıp turgan. "Boris de onunla beraber gitmeye heveslenip durmuş."

Caş baldar da çoñdar menen koşo işteşet. "Küçük çocuklar da büyüklerle beraber çalışıyor."

Oşol arada kontordun eşigi kars açıldı da, Gülnar kirdi. "O arada büronun kapısı açıldı ve Gülnar girdi."

⁷⁹⁶ KırgTG., 351. s.

Biz dele uşul ayıldın kedeyleri bolobuz. "Biz de bu köyün fakirleriyiz."

Malibiz dele bar ele. "Malımız da var artık."

Ömür kıyırda dale, tigiler ukmaksan bolup kete beriştı. "Ömür bağırsa dahi, ötekiler duymazlıktan geldiler."

Biz dağı adam balasız go. "Biz de insan evladıyız ya."

Birok kız dağı ene dağı uktagan çok. "Fakat kızın da ananın da uyuduğu yok."

Kütüp kaldıgız ee ? "Bekleyip durdunuz ha ?"

Kostyumuñuz bulganıp kalgan eken ee? "Elbiseniz lekelenmiş ha ?"

Men da koşo barayınçı ıya ? "Ben de beraber gideyim mi ki?"

Üksöygön kalpağınđı töböndön tüşürö çabayınbı ıya? "Sarkıp duran kalpağını tependen indirip kaçayım mı ha?"

Omorgo karaganda Sultan küçtüü beym? "Omor'a nazaran Sultan daha güçlü mü acaba?"

Ataganat, köñül kötörülgön kezde, kıyal da uçat belem? "Ataganat, gönül coştuğunda hayal de uçar mı acaba?"

Kebetesi, anın da ömür sürgüsü kelse kerek go. "Görünüşe göre, o da ömür sürmek istiyor olmalıdır."

Erteñ şaarga barat-miş. "Sabahleyin şehre gidecek güya."

Bul işti bugün bütürüp koyot-miş. "Bu işi güya bugün bitiriverecek."

Okuy goy, okuy goy, köpölögüm, okuy goy ! "Haydi okuyuver, okuyuver, keleşim, okuyuver hele !"

6. Edatlar

Edatlar, çekim eklerine çok yakın ve ekleşmeye de açık duran çekim unsurları halinde görünmektedir. Özellikle isim çekiminde ekleri kalıplaşmış olan vasıta, eşitlik ve yön gösterme çekimleri için, edatların yüklendiği görev çok dikkat çekicidir (bk. 2.1.9.; 2.1.10.; 2.1.11.).⁷⁹⁷

Bu lehçelerde kullanılan edatlar (Tat. *beylékler*⁷⁹⁸; Kzk. *septevlikter*⁷⁹⁹; Kırg. *candooçto*,⁸⁰⁰) bağlandıkları isimlerin hal eklerine göre şöyle sıralanabilir: *Yalın halle bağlananlar, yönelme haliyle bağlananlar, çıkma haliyle bağlananlar.*

6.1. Yalın halle bağlanan edatlar:

Tat. *bélen*; *öçén*; *şikéllé*; *kébék*; *sıman*; *aşa*; *arkılı*; *sayın*;

Kzk. *men*; *üşin*; *sekildi*; *arkılı*; *göri*; *jayındagı*; *degen*; *dep*; *boyı*; *boyınşa*; *sayın*;

Kırg. *menen*; *üçün*; *arkıluu*; *siyaktuu*; *tuuraluu*; *şekildüü*; *sımak*; *sımal*; *söröy*; *sayın*; *çalış*; *boydon*; *boyunça*; *cönündö*.

Tat. *Bötén cir yözé güzelligé bélen çolgana, her cirde tın gına, akrın gına bér şatlık sizéle. "Bütün yer yüzü güzelliği ile kaplanıyor, her yerde sakin ve ağır bir sevinç seziliyor."*

Ul bolnitsanıñ kapka töbéne maşına *bélen kilép tuktaganda, koyaş bayırğa şaktıy bar idé elé. "O hastanenin kapısı dibine arabayla gelip durduğunda, güneşin batmasına epey vardı henüz."*

Bér zaman bér töşke kilgen at bélen arba, çana... "Bir zaman bir düşe girmiş at ile araba, kızak..."

Avılıbzıñ yemén, suvı temén bélem. Şuña küre söyem canım, teném bélen. "Köyümüzün güzelliğini, suyunun tadını bilirim. Ona göre de severim canım, tenim ile."

⁷⁹⁷ Nitekim dil tarihimiz boyunca ve bugünkü lehçelerde bu edatların bazılarının ekleştiği görülmektedir: *bolgan teg > Kzk. bolganday; ET. at bilen >> Kzk. atpen, Karaim. atba, Hakas. atnan "atla", holinan "kolyıla", azahnan "ayakla", Çuvaş. pulaba "balıkla", pıçakpıla "bıçakla" vs. (Marhabat Tomanov, *Türki Tilderinin Salıstırmalı Grammatikası*, Almatı, 1992, 91. s.)

⁷⁹⁸ HTET., 262. - 265. s.

⁷⁹⁹ KazTG.-1967., 220. - 225. s.

⁸⁰⁰ KırgTG., 327. - 343. s.

Tirlevné basuv öçén koyınıp aldık. "Terlemeyi bastırmak için yıkaniverdik."

Matur yaz könnéréndé bérénçé yafraklarga karap toruv ni öçén rehet, kém eyte alır ? "Güzel yaz günlerinde ilk çıkan yapraklara bakıp durmak ne için hoş, kim söyleyebilir ?"

Karayurgada ul çaktarda yilkılar öçén kötöv yasav gadeté bar idé. "Karayurga'da o zamanlar, yilkılar için sürü yapma adeti vardı."

Şul eşlerém öçén avıl halkı Razboynik dip isém birdéler, avıldağı bötén usallıknı mınnen géne kürép yördéler. "Bu işlerim için köy halkı Razboynik=Haydut diye isim verdiler, köydeki bütün kötülüğü sadece benden bilip durdular."

Cizniy ul béznéké şikéllé cébégen avız tügél... "Enişte, o bizim gibi aptal değil."

Sénéñ kébék kéşéler küp kübén de, sin bik yakın, tanış, tiñ idéñ. "Senin gibi kişiler çok çokluğuna da, sen pek yakın, tanıdık ve akran idin."

Üzé bolay tırıç sıman, sabır sıman küréne... "Kendisi böyle sakin gibi, sabırlı gibi görünüyor..."

Çitléktegé koşçık kébék, talpına miném yörek. "Kafesteki kuşcağız gibi, çırpınıyor benim yürek."

Méne béz barabız, barabız, bértuktavsız oçıp bargan şikéllé barabız... "İşte biz de gidiyoruz, gidiyoruz, hiç durmadan uçup gider gibi gidiyoruz..."

Min tenémde yanıp torgan bér utnıñ sünüvén, éçémnéñ tuñğanın toyuv kébék bér haletke kildém. "Ben, benimde yanıp duran bir ateşin sönmesini, içimin donduğunu duymak gibi bir hale girdim."

Öy éçé zur bér beyrem könéndegé kébék yemlé idé. "Evin içi büyük bir bayram günündeki gibi güzel idi."

Berdiy abzyı bélen béz bér-iké atna kader şul kéşéné kötép yattık. "Berdiy amca ile biz bir iki hafta kadar bu kişiyi bekleyip durduk."

Bu cırlar radio dulkınarı aşa hem ozın timér çıbıklar buylap yıraktağı illerge tarala. "Bu türküler radyo dalgaları üzerinden ve demir çubuklar boyunca uzaktaki illere dağılır."

İñ ewel tire-yaknı, annan bakça éçén bik céntéklep karagannan soñ, ekrén géne çiten aşa töştém. "En evvel etrafı, sonra bahçe içini iyice araştırdıktan sonra, yavaşça çit üzerinden indim."

Yuk min kildém siña davil aşa, çın tormışını davlap. "Hayır, ben geldim sana rüzgar üzerinden, hakiki hayatı estirerek."

Künéle üsken ostanıñ, yeşegen, torgan sayın, ör-yaña öyler kalıkkın tıkrık, uram sayın. "Gönlü açılmış ustanın, her yaşadıkça, durdukça, yepyeni evler kalmış her çıkmazda, her sokakta."

İkev bérge alga bargan sayın, duslıgıbiz béznéñ cılrak. "İkimiz beraber ileri gittikçe, dostluğumuz bizim daha da sıcak."

Vakıtlar uzıp, yeşé üsken sayın, Sefergaliy malay çağındağı cilbezektégénen arna bardı. "Vakit geçip, yaşı büyüdükçe, Sefergaliy çocukluk çağındaki hafifliğinden arınmaya başladı."

Kzk. Küymege minetin Uljan men Kamka gana. "Gemiye binen sadece Uljan ile Kamka."

Pişensilerdiñ jeytini irimşik pen kurt. "Ot toplayıcılarının yedikleri irimşik çökeleği ile kuru peynir."

Şal men Andrey keñesip keledi. "İhtiyar ile Andrey konuşarak geliyor."

Osimen is bitti, okuv men terbiyeni uştastırdık dey alasıñdar ma? "Bununla iş bitti, okuma ile terbiyeyi bağdaştırdık diyebilir misiniz?"

Mınalan bolsa zorlığı men köptigin, küşi men kèrin kolmen de batırıp jibere aladı. "Böyleleri olsa büyüklüğü ile çokluğunu, gücü ile gayretini eliyle bastırıp gönderebilir."

Tün boyı oy men kırğa şaba-şaba... "Gece boyunca fikirle kira koşa koşa..."

Kadam sayın jürisin de, sözün de üdetip keledi. "Her adımda hareketini de sözünü de hızlandırmaktaydı."

Karabutak, Irgız, Torgay arkılı Kostanayga tarttık. "Karabutak, Irgız ve Torgay üzerinden Kostanay'a ulaştık."

Üy men üy tereñ kazılğan orlar arkılı katınasadı. "Evle ev derin kazılı"

hendekler vasıtasıyla birleşiyor."

Keşe keşke baylangan vède boyınşa Avjan jilkışığa... attı erte aldırıp, tañ bozınan attandı. "Dün gece verilen söze göre Avjan, sabahleyin seyise atı aldırıp tan atmadan yollandı."

Meniñ boljavım boyınşa, kara balapan asırandı kus emes. "Benim tahminime göre, kara çocukla besleme kuş değil."

Osı öñir boyınşa su tapşı. "Bu yöreye göre su bul hele."

Tapsırağan isti jaksı orındaganı ũşin ũkimet algıs ayttı ogan. "Verilen işi iyi yaptığı için hükümet tebrik etti onu."

Avıl mañındağı eginderdi şayga deyin bir şolıp kaytu ũşin Beken atka bũgin de erte kongan. "Köy meydanındaki ekinleri çay vaktine kadar, bir yoklayıp gelmek için Beken bugün de erkenden atlanmış."

Sonımın bıyıl kıska dep ezirlengen şöp tegis fermaga cıynalıp biter emes. "Onun için de, bu yılki kışa diye hazırlanan ot bütününü çiftliğe toplanıp bitecek gibi değil."

Tũri jaman bulardıñ, aşuv kıskan sekildi. "Görünüşü yaman bunların öfkeyle dolmuş gibi."

Şokanniñ osı sıyaktı köñilsiz küyin sezgen Dobaşinskiy... "Şokan'ın bunun gibi gönülsüz ânını sezen Dobaşinskiy..."

Traktor umtılip barıp, artka karay buringıdan da gŕri şoñkaya berdi. "Traktör fırlayıp gidince, geriye doğru, eskisinden daha da çok saplanıverdi."

Şiñgıs Dobaşinskiy oyına tũsirgen Lomonosov jayındağı Puşkin sözün esine aldı. "Şiñgıs Dobaşinskiy'in hatırlattığı Lomonosov hakkındaki Puşkin sözlerini düşündü."

Beken birte-birte öziniñ ogan degen ökpesin de keşirdi. "Beken yavaş yavaş ona dair (onun hakkındaki) öfkesini de geçirdi."

Kolhoz degende tũn-tũnimen tŕnbekşip, uyku tappaymız. "Çiftlik için (çiftlik uğrunda) gecelere kadar debelenip uyku uyumuyoruz."

Kırg. Kimbat Çingiz menen bir klassta okuyt. Bizdin siz menen süylöşŕ turgan sözũbũz bar. "Kimbat Çingiz ile aynı sınıfta okuyor. Bizim sizinle konuşacak sözümüz var."

Cakşı eli menen, cer keni menen. "Güzel, iliyle, toprak ise madeniyle."

Bityanın enesi koşunalarının biri menen da uruşpayt. Men uşul uçurda ceke ele Camilalar menen taarıştım. "Bitya'nın anası komşularının hiç biriyle de kavga etmiyor. Ben o arada yalnızca Camilalar ile tanıştım."

Anday eken kız-kelinderiñ menen koşo baarıñardı suğa salabız. "Öyle imiş demek, kızlar ve gelinlerle beraber hepsini suya gönderiyoruz."

Siler menen birge meniñ da uulum barat. "Sizlerle birlikte benim de oğlum gidiyor."

Çalgı menen çabat, orok menen orot, tarak menen tarayt. "Tırpan ile biçer, orak ile biçer, tırmık ile tarar."

Men bolsom müyũzdŕy çor bolgon sogonçoktorum menen cılañaylak teminip kele catkam. "Ben olsam boynuz gibi katılaşan topuklarımla yalın ayak tepinerek gelirdim."

Közünũn kıyığı menen anı karayt da turat. Anı köpkŕ çeyin alakanı menen akırın sılap oturdu. "Gözünün ucuyla ona bakıp durur. Onu uzun zaman avucu ile yavaşça okşayıp durdu."

Corgo menen cũrũp oturdu. Moskvadan Frunzege çeyin poyezd menen, samoylet menen baruuga bolot. "Küheylan at ile gidiyordu. Moskova'dan Frunze'ye kadar trenle, uçakla gitmek mümkün."

Cıyırma çakırımday boz talaa menen cũrũp oturup, tŕmŕndŕ catkan kara toonun kapçığayınan ŕtũp, stantsiyaga barış kerek. "Yirmi kilometre kadar bozkırda gidip, aşağıda yatan kara dağın karnından geçip, istasyona gitmelidir."

Oşon ũçũn aldı menen duşmandı ceniş kerek. "Onun için öncelikle düşmanı yenmelidir."

Sansızdın cŕtŕlgŕn dabışı çıgarı menen Acar eşikke umtuldu. "Sayısız öksürük sesi çıkmasıyla Acar kapiya fırladı."

Kũnũ menen, tũnũ menen col cũrdũk. "Gündüzleyin, geceleyin yol yürüdük."

Tıñçlık ũçũn, demokratiya ũçũn kũrŕşkũlŕ ! Aldıga dostor, aldıga, ata curt ũçũn maydanga. "Barış için, demokrasi için mücadele edin ! İleri dostlar, ileri, ata yurt için meydana."

Al aytip bergen üçün biz oñoy ele iştep koyduk. Al öz oyun tuura aytkanı üçün Süyünbek iñgaysızdanganı çok. "O söyleyiverdiği için biz kolayca yapıverdik. O kendi fikrini doğrudan söylediği için Süyünbek'in hiç huzursuzlandığı yok."

Berilgen ubakıttan canım saat erte paketti aman cetkirendiğiniz üçün, sizge alkış aytabız. "Verilen vakitten yarım saat evvel paketi tam olarak ulaştırdığınız için sizi tebrik ederiz."

Bilimdi adam boluu üçün, köp okuu negizgi şart. "Bilgili adam olmak için çok okumak esas şart."

Men süylöböy Cakıpbek süylögön üçünbü ? "Ben söylemeden Cakıpbek söylediği için mi ?"

Men coldoşum arkıluu bildim. "Ben yoldaşım sayesinde bildim."

Özü ayta albasa da başka biröo arkıluu ayttırat ele go ! "Kendi söyleyemese de başka biri vasıtasıyla söylettirir her halde."

Siz sıyaktuu az emes. "Sizin gibisi az değil."

Kölökön sıyaktuu eerçip alat. "Gölgen gibi peşine takılabilir."

Dal uşul uçurda Kaldar bardık sezimin cogotkon sıyaktuu ele. "Tam o esnada Kaldar bütün hissini kaybetmiş gibiydi."

Mınday adamdı körgön sıyaktuubuz. "Böyle bir adamı görmüş gibiyiz."

Men al tuuraluu bilbeym. Siz tuuraluu köp süylöştük. Al munun bektigi tuuraluu kam sanabagan. "Ben onun hakkında (bir şey) bilmiyorum. Sizin hakkınızda çok konuştuk. Fakat bunun sağlamlığı hakkında az düşünmemiş."

Sen tuuraluu söz boldu. "Senin hakkında söz geçti."

Men cogoruda ayttım şekildüü. "Ben yukarıda söylemiş gibiydim."

Camila oşol boydon kıtkılıktap külö berdi. "Camila aynı şekilde katılarak gülüverdi."

Beren cönünde tereñ oygo ketti. "Yiğit hakkında derin düşünceye daldı."

Al zakon boyunça iştedi. "O kanun doğrultusunda çalıştı."

Al munu bardık cobo boyunça iştedi. "O bunu hep plan üzere yaptı."

Ketken boyunça kelbedi. "Gittiği gibi gelmedi."

Kanıbek aska zoonun aldındağı ünür simak köböölögö kirdi. Coloydun cogorku çağında kiçinekey tektir simak tüzön bar ele. "Kanıbek yüksek kayanın önündeki mağara gibi bir çukura girdi. Yolun yukarı tarafında küçükçe tepe gibi bir düzlük vardı."

Kalis simak can ele, kayratı bar çal ele. "Samimi bir can idi, gayreti çok bir ihtiyar idi."

Arabakeçter say simal öröön menen cürüp oturuştı. Üydün çığış tarabındağı dön simal tüzgö köp kişi çoğulgan. "Arabacılar nehir gibi bir dereden geçiyorlardı. Evin doğu tarafındaki tepe benzeri düzlüğe çok kişi toplandı idi."

Al maga aga söröy. Kiyim söröy kiyinip. Direktor söröy kızık kişi ele. "O bana ağabey gibi. Elbise gibi giyinmiş. Müdür gibi garip bir kimse idi."

Bul argımak çalış cılkı eken. Tübünön çıkkan çırpığı çınarga çalış. "Bu küheylan gibi at imiş. Dibinden çıkan dalı çırpısı çınara benzer."

Caş balaça şoloktop col boyu ıylap bardı. "Ufak çocuk yol boyu hıçkırarak ağladı."

Batolyon tün boyu tokoy menen cürdü. Mınday zor kuruluşar kılmdar boyu bolgon emes. "Müfreze gece boyu ormanda yürüdü. Böyle büyük tertipler asırlar boyu olmuş değil."

Ölköbüzdün emgeçileri bul sonun datanı cıl sayın belgileşet. "Ülkemizin emekçileri bu güzel tarihi her yıl anıyorlar."

Cuma sayın bolboso da, ay sayın birdeme ciberip tur, balam. "Her hafta olmasa da, her ay bir şeyler gönder, yavrum."

Tük bütökön sayın kaltrayt. Külük at çapkan sayın arbitat. "Tüy büyüdükçe titrer. Küheylan at koştukça güçlenir."

6.2. Yönelme haliyle bağlanan edatlar:

Tat. taba; taban; küre; hetlé; çaklı; kader;

Kzk. deyin; şeyin; taman; karay; karsı;

Kırg. *deyin; çeyin; deyre; caraşa; cete; karay; karata; karaganda.*

Tat. *Ak kayına méngen kébék, min tormıŝta haman yaktıga, yuganga taban yul aldım.* "Ak kayına çıkmış gibi, ben hayatta hep aydınlıĝa, yukarıya doĝru yol aldım."

Béz tormıŝka tun kany alabız, béz nurlı koyaŝka taba barabız. "Biz hayata dosdoĝru bakabiliriz, biz nurlu güneŝe doĝru gideriz."

Bolıtlar da sézge taba ütté, ciller isté tugan yaklarga. "Bulutlar da size doĝru geçti, rüzgarlar esti memlekete."

Korbangaliy, kön buyı éŝlep anganga küre, ozak utırmıyça, çikmenéne töréndé de tereze buyına sekége yoklarga yattı. "Korbangaliy, gün boyunca çalışıp yorulduĝu için, fazla oturmadan, paltosuna büründü ve pencere kıyısındaki sekiye uyumak üzere yattı."

Raziye az süzlé bulganga küre, kübrek miña söylep yörérgé tun kile idé. "Raziye az sözlü olduĝuna göre, daha çok benim konuŝup durmam gerekiyordu."

Yul sunkkanga küre yörüv cinél buldı. "Yol sorulduĝu için yürümek kolay oldu."

Çilegéne küre kapkaçı. "Kovasına göre kapaĝı."

Niçe teñkege hetlé bire alır idégéz ? Elé bu iñ azı, 500 sumga hetlé otkan vakıtlar bula. "Kaç liraya kadar verebiliriniz? Şimdi bunun, en azından, 500 suma kadar kazandıĝı vakitler olur."

Gerey, Biŝbalta yaĝınnan kilüvçé korallı otryad ütép kitkenge kader, kük atnı küzden yugaltmıyça, bér kıryda basıp tordı. "Gerey, Biŝbalta tarafından gelen silahlı birlik geçip gidinceye kadar, gök atı gözden kaybetmeden, bir kıyıda bekledi."

Kırğa ak kardan yurgan yabılĝan, cir yazga çaklı uykuga talĝan. "Kıra ak kardan bir yorgan kaplanmış, toprak bahara kadar uykuya dalmıŝ."

Avızların açıp mezek karap toruvçılar arasında Rehimcan abzıyga kader bar idé. "Aĝızlarını açıp oyun seyredenler arasında Rehimcan amcaya kadar (herkes) vardı (Rehimcan amca bile vardı)."

Bülmede bérev de kalmadı, hetta başka kiçlerde kitaptan başın kütermiy

utıra torgan Röstemge kader kayadır kitép yugaldı. "Odada hiç kimse de kalmadı, hatta başka gecelerde kitaptan başını kaldırmadan oturan Röstem'e kadar herkes (Röstem bile) bir yerlere gidip kayboldu."

Kzk. *Kulagına deyın kızarıp ırjıya küldi de koydı.* "Kulaĝına kadar kızarıp kahkahayla gülüverdi."

Bul ortadaĝı korkaktıñ korkaĝı Arınga şeyin atka mingen. "Bu ortadaki korkaĝın korkaĝı Arın'a kadar (herkes) ata binmiş."

Tım berı burıla bermeñiz, kün batıska taman jüreyik. "Pek bu yana dönmeyin, batıya doĝru gidelim."

Tüske taman Maybasardıñ eki atŝabarı Ürimbay aylına tüsti. "Öĝleye doĝru Maybasar'ın iki süvarisi Ürimbay köyüne geldi."

Tünge karay sırttaĝı dıbıstar üydiñ işine anık estiledi. "Geceye doĝru dışarıdaki sesler evin içine açıkça işitilir."

Olar keşke karay eki-üş koyan nemese tülki èkeledi. "Onlar geceye doĝru iki üç tavŝan veya tilki getirir."

Baskalar vakıtına karay akı töleydi. "Baŝkalar vaktine göre maaŝ ödüyor."

Jazga karsı jüzdegen avıl kelip konatın bul jaylav özge aylarda kulazıp bos kaladı. "Bahara doĝru yüzlerce köy halkının gelip konuĝu bu yayla, başka aylarda boŝalıp kalır."

Kırg. *Uşul küngö çeyin bul süröttü eç bir körgözmölörgö da bergen cokmun.* "Bu güne kadar, bu resmi hiç bir sergiye de verdiĝim yoktu."

Al saat üçkö çeyin uktay albadı. "O saat üçe kadar uyuyamadı."

Bu suudan kıŝtakka çeyin köp bolso bir gana kilometr. "Bu sudan köye kadar, en çok (çok olsun), sadece bir kilometre."

Sen kelgençe çeyin, biz işti bütürüp koyduk. "Sen gelinceye kadar biz işi bitiriverdik."

Cazda egilgen egin küzgö deyın orulup, cıynalıp bütöt. "Baharda ekilen ekin güze kadar biçilip toplanır."

Ak-Suu, Kara-Balta stantsiyasına deyre barıp catıŝtı. "Ak-Suu, Kara Balta

istasyonuna kadar gidiyorlardı."

Saat birge **deyre** oturduk. "Saat bire kadar oturduk."

Sözcü **caraşa** söz aytpasa, sözdün atası ölot. "Söze göre söz söylemese, sözün atası ötür."

Ar kim öz adına **caraşa** tirçilik kılışkan. "Herkes kendi haline göre hayat sürmüş."

Seni erteñi keçke **cete** kütö albayt. "Seni sabahtan akşama kadar bekleyemez."

Apamdı aylga **cete** cetkirip bardım. "Ablamı köye kadar uğurladım."

İştegen cumuşuna **karata** akı berilet. "Yaptığı işe göre hakkı verilir."

Vokzalga **karay** col tarta beriñiz. "Gara doğru yol tutunuz."

Tömön **karay**, anan cogoru **karay** çığıştı. "Aşağı doğru, sonra da yukarı doğru çıktılar."

Başka kızdarga **karaganda** kandaydır eköönün köñülü cakın ele. "Başka kızlara nazaran, nasılsa ikisinin gönlü yakındı."

Baasına **karaganda** bul kimbat emes. "Kıymetine göre bu pahalı değil."

6.3. Çıkma haliyle bağlanan edatlar:

Tat. *birle; başka; tış; an*

Kzk. *keyin; soñ; beri;*

Kırg. *murun;son; kiyin; an; beri; ilgeri; tışkan; başka; özge; körö;baştap.*

Tat. *Ütép kitté küpmé vakit ul çaktan birle.* "Geçip gitti ne kadar vakit, o zamandan beri."

Cebbar, bılır gına brigadir bulıp eşliy başlagan yeş yégét, bayadán **birle** artkı retten kulin bolgap, nidér kıçkara idé. "Cebbar, daha geçen yıl ekip başı olarak çalışmaya başlayan genç delikanlı, deminden beri arka taraftan elini sallayıp, neyse (bir şeyler) bağıriyordu."

Galiden **başka** söylevçé kéşé yuk şul. "Gali 'den başka konuşan kimse yok yahu."

Mondın arı üzéñe, uglıña, nesléñe tiymem. "Bundan sonra sana, oğluna, nesline el sürmem." (ATŞ.-Dizin, 212. s.)

Kzk. *Biraz jürgennen keyin barıldağan juvan ünmen...* "Biraz yürüdükten sonra bağıran sesle..."

Bılay şıkkın soñ bunlıp artıma karadım. "Böyle çıktıktan sonra dönüp arkama baktım."

Bılırdan beri ortanı inisi, şeşesi jakjattan kosılıp öz aldına ülken avıl bolıp otr. "Geçen yıldan beri ortanca kardeşi, anası maiyeti birleşip kendi başına bir büyük köy oluyolar."

Kırg. *Bardık işti ubagınan murun bütürüp alsa, anday adamdardın cüzü carık, köñülü şat bolot emespi.* "Bütün işi vaktinden evvel bitirebilse, öyle adamların yüzü aydın, gönlü şat olmaz mı."

Elden murun eñkeytip, belimdi aldı karılık. "Devletten evvel eğip aldı belimi ihtiyarlık."

Tamaktan soñ Sagındın bölmösündögülör sabak dayardap oturuşat ele. "Yemekten sonra Sagin'in odasındakiler ders hazırlamaktaydılar."

Kıñır iş kırk cıldan soñ bilinet. "Yanlı iş kırk yıldan sonra bilindir."

Toygondon soñ toktunun eti topurak tatıyt. "Doyduktan sonra, koyun eti bile toprak tadı veriyor."

Uruştan kiyin muştasuuga carabayt. "Savaştan sonra dövüşmek olmaz."

Mından kiyin adam bolom deseñ kalp aytpa. "Bundan sonra insan olayım desen yalan söyleme."

Al kelbey kalğandan kiyin men bargan cokmun. "O gelmez olduktan sonra benim de gittiğim yok."

Kıştaktan arı üç cüz metrdey barganda at çabarlardı toktottu. "Köyden öteye, üç yüz metre kadar gidince atlıları durdurdu."

Mından arı cürö albay kaldım. "Bundan öte yürüyemeden kaldım."

On ceti caşımın beri koy baktım. "Onyediy yaşımdan beri koyun baktım."

Andan beri dört gana kün öttü. "Ondan beri sadece dört gün geçti."

Peterburgdan kelgenden beri, anı menen cakşı. "Peterburg'dan geldiğinden beri onunla iyi."

Üydön beri ceti çakırım. "Evden itibaren yedi kilometre."

Mından üç kün ilgeri üyünö barıp kelüüğe surangan. "Bundan üç gün evvel, evine bir gidip gelmek istedi."

Bul coldu mindan eki cıl ilgeri salışkan. "Bu yolu bundan iki yıl evvel yapmışlar."

Bul tilsiz minuta adattan tışkarı bolso da eç kim aga maani bergen cok. "Bu sessiz dakika, âdet haricinde olduğu gibi, hiç kimsenin ona bir mana verdiği de yok."

Polyakov Tursundan başka tört okuuçunu doskaga çakırdı. "Polyakov Tursun'dan başka dört öğrenciyi daha tahtaya çağırırdı."

Senden başka menin cakın kişim cok. "Senden başka benim yakın kimsem yok."

Sarandığı atamdın, adamdan özge bar eken. "Cimriliği babamın, insan üstü olarak varmış."

Mından özge karaşar eçtemesi cok. "Bundan başka bakacak, yardım edecek hiç bir şeyi yok."

Mından körö al cakşı. "Bundansa o daha güzel."

Canagıdan körö korkpoy kaldı okşoyt. "Deminkine göre korkmadan kaldı gibi."

Bekerçilikke kızıkpa, andan körö oku. Kel, andan körö cookerlerçe koştosolu. "Avareliğe özenme, ona göre oku. Gel, ona göre, savaşılar gibi vedalaşalım."

Oşol kündön baştap unutupaym. "O günden beri hiç unutmuyorum."

7. Ünlemler

Cümle içinde şekil (morfolojik) fonksiyonları olmaksızın, bilhassa insan duygularını ifade eden unsurlar olarak ünlemlerin lehçelerdeki örnekleri şunlardır:
Tat. (*ımlıklar*⁸⁰¹)

Béz başkaçarak cırlıy torgan idék yeş çakta, hu-hu-hu! "Biz daha başka şarkı söyledik gençlikte, ah ah !

U-u-u hézmetke soñga kalam. Huşıgız, professor! "O-o-o mesaiye geç kalıyorum. Hoşçakalın, profesör!"

Ah, bu nindiy aynlıv ? Goméremde bér tapkır kürem! "Ah bu ne ayrılık ? Ömrümde bir defa görüyorum!"

İy bala! Enkeñ siné yarata, söye, bebkem bu di. "Ey yavrum! Anacığın seni sever, bebeceğim bu der."

Fu!.. Kızık gadet bézde! Bérérsén cavaplı eşke kuya başladırımı, köt te tor. "Of! Tuhaf adet bizdeki! Birisini mesuliyetli bir işe koymaya başladın mı, bekle artık."

Çü!.. Kürşé bülmeden çirteler! "Dur hele!.. Komşu odadan tikiyatıyorlar."

Yosıfıny öyretme yemé? "Yusuf'a nasihat etme, tamam mı ha?"

Kzk. (*odagaylar*⁸⁰²)

Kéne, basına kiyip körşi. Pay-pay, kaday carasadı, e? "Hele başına bir giyip bak. Oho, bak nasıl da yakıştı, ha?"

-2000 biye, 10000 koy soylıptı!

-Tu!..

"-2000 deve, 10000 koyun kurban edilmiş!

- Oo!.."

Tu, mazasız adam ekensiz öziñiz! "Tüh, sabırsız adammışsınız siz!"

Ce, ce, boldı endi Davnikpay! "Haydi, haydi, oldu artık Davnikpay!"

⁸⁰¹ HTET., 275. - 278. s.

⁸⁰² KazTG.-1967., 247. - 254. s.

Eldi-eldi, uykta, canım, bōpeşim. "Hu huu, uyu, canım, yavrurum."

Kup, dedi de koştasıp jürip ketti agronom. "Tamam, dedi de vedalaşıp gitti ziraatçı."

Kırg. (sırdık sözdör⁸⁰³)

Oh, tartınbay süylöp catat, ee! "Oh, çekinmeden konuşmakta, ha!"

Botom, Nurbay, sen kayda kettiñ! "Vay, Nurbay, sen nereye gittin!"

Oy çirkin oy... öçpös oy kündön küngö çöktün go! "Vay gidi vay, sönmez fikir, günden güne çöktün ha!"

Apey, men emne bolgonmun, dalay ubak bolup kalgandır, ee? "Aboo, ben ne olmuşum, epey vakit geçmiş, ha?"

Tek, çukulaşpay tınç oturgula. "Dur hele, acele etmeden, sakın otur."

Aldey-aldey, ak beşik, apakeñ işten kele elek. "Hu-huu, ak beşik, anacığın işten gelir şimdi."

8. Soru Çekimi

Buraya kadar çeşitli şekillerini gördüğümüz isim ve fiiller, bütün bu şekillerin yanı sıra, soru kavramında da bir çekime girerler. Dilimizde yalın veya ek almış haldeki her isim ve fiil ortak bir soru şekliyle çekime girebilirler. Biz bu sebeple isimlerin ve fiillerin soru çekimi örneklerini birbirinden ayrı halde değerlendirmeyerek açtığımız bu bölümde topluca ele almayı uygun gördük.

Bu lehçelerde isim ve fiillerin soru çekimi şu edat (veya ek) ile yapılmaktadır:

Tat.	<i>mi / mé</i>	
Kzk.	<i>ma / me; ba / be; pa / pe</i>	
Kırg.	<i>mi / mi; bi / bi; pi / pi</i>	<i>mu / mü; bu / bü; pu / pü</i>

İsim ve fiillerin soru şekli esasen üç lehçede de ortak olmasına rağmen, Kzk. ve Kırg. ünsüz uyumları ile ayrılmıştır. Ayrıca Kırg.'da dudak uyumu ile Kzk. şeklin geniş ünlülü olması da farklara ilâve edilmelidir. Bilhassa dar ünlülü Tat. ve Kırg. şekillerin ileri derecede ekleşip ünlüsünü düşürdüğü haller de olabilmektedir: Tat. *mé iken* > *miken*; Kırg. *bi eken* > *beken*; *bi elem* > *belem* vs. Herhalde bu ekleşmeler sebebiyle Tat. ve Kırg. imlâsında birleşik yazılan bu şekil, Kzk.'da böyle bir imlâda olumsuzluk eki (-*ma/-me*; -*ba/-be*; -*pa/-pe*) ile karışma ihtimalinden ötürü ayrı yazılmaktadır.

Taradığımız örnekler içinde soru şekli bulunanlar aşağıda verilmiştir:

Tat. *Arkılıga-torkılıga suzılğan uram hem tıkrıkların, su buyına tiklé yeşél alyapkiç siman salınıp töşken bereñgé bakçalarnı, kötövden kaçıp, çebé-çiten çitleréndegé kıçıtkan tiğenekler arasında huca bulıp yörgeñ kecelerén, inés buyındağı tugaylıklarda kanat kağıngan kaz-ürdegén, çilek-köyente asıp çişme suvına töşken enisénnen arttarak kalıp, kavrıy cıyıp yörgeñ sabıyların, bélmıym, onıtuv mömkinmé iken ul avılınıñ ?!* "Sağa sola uzanan sokaklarını, su kıyısına kadar yeşil bir önlük gibi salınıp inen patates bahçelerini, sürüden kaçıp, çit kenarlarındaki dalayan otlar arasında, efendi gibi gezen keçilerini, çay kıyısındaki sazlıklarda kanat çırpan kazını, ördeğini, ensesine değnekli kovayı asıp pınar suyuna inen annesinden geride kalarak kuş tüyü toplayan çocuklarını, bilmem, unutmak mümkün mü acaba bu köyün ?!" (RM. 173- 36)

Söyliymmé min töşémde, ah, ne kürdém? Üzémné güyaki ocmahta kürdém. Tézélgennerdér etrafımda hurlar; ki aydan yaktı yözler, balkıy nurlar. "Söyleyeyim mi ben düşümde ah ne gördüm? Kendimi sanki cennette gördüm. Dizilmişlerdir etrafımda huriler; ki aydan aydın yüzler, parlıyor nurlar." (AT1990. 221-31)

⁸⁰³ KırgTG., 316. - 325. s.

-Şul kart doktor yanına barıp utınymçı, bérázrak küñél açılmasmı ? "Şu ihtiyar doktorun yanına gidip oturuvereyim, acaba biraz keyfim düzelmez mi?" (SC. 107-37)

Monı işétkeç, Röstem nişlerge de bélmıy.

-Tagı alarnı kuvıp Meskevge **barırgamı** ? E soñ alar anda bulmasalar ?
Bunu işitince Röstem ne yapacağını şaşırır. -Yine onları takip edip Moskova'ya mı gitmeli ? Ya onlar orada olmazlarsa? (SC. 128-25)

Romaşkalar üsken dalada
İske töşté béрге çaklanmı;
Köte miken, sagına miken dip
Kanatların yolkam alarnıñ.

"Papatyalar biten bozkırda
Hatıra düştü beraberlik ânlanmı;
Bekliyor mu, özlüyor mu acaba diye
Kanatlarını yoluyorum onların."
(HTFAn. 21.s.)

Nişlerge iken indé, şulay uk barırga tun **kilérmé** iken ni ? "Ne yapmalı şimdi, aynı böyle devam etmeli mi ki ?"⁸⁰⁴

Kzk.

- Meniñ ofitserlerimdi öziñizdiñ otandastarıñızben jaksılap **tanıstırmaysız ba?**
- Öziñiz kazır olardıñ başsısımın **tanıstıñız emes be ?**
- "Benim subaylarımı kendi vatandaşlarınızla güzelce tanıştırmaz mısınız ?
- Siz şimdi onların komutanıyla tanışmadınız mı ?" (SB. 53-28)

Tiri adamnıñ jürekten ayavlı jeri **bola ma?** Bizdiñ kazaktıñ jürekti kisi degeni, batır kisi degeni. Onan baska jürektin kasiyetlerin anıktap bile almaydı. "Hayatta adamın yürekten daha kıymetli yeri olur mu? Bizim Kazak'ın yürekli insan dediği, kahraman insan denendir. Ondan başka türlü, yüreğin hususiyetlerini ayırıp bilemez." (AKKS. 162-24)

Jılkıga kaskır **şaptı ma**, jok Ezimbaylar kaşagan kuvgızıp **jür me?** "At sürüsüne kurt mu girdi, yoksa Ezimbaylar kaçak hayvan mı kovalıyor ?"

Balañızdıñ özi de okıyımın dey **me?** "Bizzat çocuğunuz da okuyorum diyor mu?"

Tarşılık adamdı tez eseyte **me** deymın. "Darlık insanı çabuk ihtiyarlatır mı diyorum."

⁸⁰⁴ Bunun gibi kaynağı belirtilmeyen örnekler Edatlar bölümüne aittir; bu bölümdeki kaynak atıfları tekrar edilmemiştir.

Bügin habarlap erteñ bastaymız **ba dep otırmız**. "Bugün haber verip yarın başlarız mı diyoruz."

Olar ekeş olardı **ayamaganıñ ba?** "Onlar bile onları korumamış mı?"

Kırg. Kuru kıyaldın baarı ele **uşunday emespi**, obolu köñül ergitip payda bolup, anan köbünese işke aşpay kıyrap kalat. Kuru kıyal degen oşol, cıtı çok güldöy, tamın çok daraktay... "Boş hayalin hepsi de böyle değil mi ki, önce yürek çarpıtılarak ortaya çıkıp, sonra da çoğu zaman gerçekleşmeden yıkılıp kalır. Boş hayal denen şey, kokusu olmayan bir gül gibi, kökü olmayan bir ağaç gibi..." (ÇA1986. 14-20)

Küñgö küyüp ezildi
Küzgüdöy tunuk camalım.
Ubayım tartkan eneme
Uguldu beken kabarıp ?

"Her gün yanıp ezildi
Ayna gibi saf cemalım.
Gam çeken anama
Duyuldu muydu ki haberim."
(T. 104-28)

Alar cerinen ele birge çıkkan özdörünçö top **beken**, ce kızmat atkarıp sayakatta cürgön **baldarbı** ? "Onlar yerlerinden beraber çıkmış kendilerine göre bir topluluk mu veya hizmet olarak seyahata çıkan çocuklar mı ?"

El taalay degendi kol menen karmap, murun menen cıttap, köz menen körüp, tiş menen tiştep, kadimkidey baykap körüğe **bolobu?** "Halkın talihi denen şeyi, elle tutup burunla koklayıp, gözle görüp, dişle ısırıp, öylece eskisi gibi anlayıvermek mümkün mü?"

Üksöygön kalpagıñdı töböndön tüşürö **çabayınbı** ıya? "Sarkıp duran kalpagını tependen indirip kaçayım mı ha?"

Omorgo karaganda Sultan küçtüü **beym?** "Omor'a göre Sultan daha güçlü mü acaba?"

Ataganat, köñül kötörülgön kezde, kıyal da uçat **belem?** "Ataganat, gönül coştduğunda hayal de uçar mı acaba?"

Men süylöböy Cakıpbek süylögön **uçünbü** ? "Ben söylemeden Cakıpbek söylediği için mi ?"

Bardık işti ubağınan murun bütürüp alsa, anday adamdardın cüzü cank, köñülü şat bolot **emespi**. "Bütün işi vaktinden evvel bitirebilse, öyle adamların yüzü aydın, gönlü şat olmaz mı."

IV. SONUÇ

Bugünkü Kıpçak Türkçesi genel adını kullandığımız Kıpçak lehçeleri karşılaştırmalı grameri için esas alınan Tatar, Kazak ve Kırgız lehçelerinin burada anlatılan gramer özellikleri, maddeler halinde sayıldığında ortaya şu rakamlar çıkmaktadır:

Ses Bilgisi:

	adet / ortaklık
ünlülerde:	10 / 8 ortak 10 / 2 birer lehçede
ünsüzlerde:	25 / 23 ortak 2'si bir lehçede eksik.
tarihî düzenli ses olayları:	28 / 1 ortak 28 / 10 iki lehçede ortak 28 / 17 birer lehçede
tarihî düzensiz ses olayları:	34 / 11 ortak 34 / 4 iki lehçede ortak 34 / 19 birer lehçede
gramerlik ses olayları:	11 / 3 ortak 11 / 3 iki lehçede ortak 11 / 5 birer lehçede
konuşma dilinde ses olayları:	28 / 5 ortak 28 / 9 iki lehçede ortak 28 / 14 birer lehçede
toplam:	137 / 51 ortak; (% 37,2) 137 / 26 iki lehçede ortak; (% 18,9) 137 / 60 birer lehçede (% 43,7)

Ses bilgisindeki bu sonuca göre, söz konusu üç lehçe, bilhassa düzenli tarihî ses olayları ile farklılaşmıştır. Buna rağmen gramerlik ses olaylarında denge daha çok görülmektedir. Bugünkü konuşma dilinde görülen ses olayları eğer yazıya geçirilecek olursa, ortaklığın az olduğu bu alanda, lehçeler arasındaki farklılaşmanın daha da ileri gitmesi muhtemeldir. Her şeye rağmen, var olan üç

lehçenin bugünkü ortaklık tablosunun devamı için yazının ve yazı dilinin koruyuculuğuna ihtiyaç olduğu görülmektedir.

Şekil Bilgisi:

	adet / ortaklık	
Yapım Eklerinde:	58 / 56 ortak	(% 96,5)
	58 / 2 iki lehçede ortak	(% 3,5)
Çekim Eklerinde:		
İsim çekimi	12 / 9 ortak	(% 75)
	12 / 3 iki lehçede ortak	(% 25)
Fiil çekimi	34 / 18 ortak	(% 53)
	34 / 4 iki lehçede ortak	(% 11,7)
	34 / 12 birer lehçede	(% 35,3)
Sıfat-fiiller:	8 / 5 ortak	(% 62,5)
	8 / 3 birer lehçede	(% 37,5)
Zarf-fiiller:	6 / 3 ortak	(% 50)
	6 / 2 iki lehçede	(% 33)
	6 / 1 birer lehçede	(% 17)
Toplam	118 / 91 ortak	(%77,11)
	118 / 11 iki lehçede ortak	(% 9,32)
	118 / 16 birer lehçede	(%13,6)

Şekil bilgisinin karşılaştırmasından çıkan sonuca göre, yapım eklerinde büyük bir ortaklık vardır (eklerde ses varyantları söz konusu olduğu için *ortaklık* kavramı *denklik* şeklinde anlaşılmalıdır). Kullanma sıklığının ve dolayısıyla yıpranmanın daha az olduğu yapım ekleri için bu tabiidir; nitekim çekim eklerinde bu oran düşmektedir. İsim çekimi de epeyce yüksek bir ortaklık oranı gösterirken, belki dilimizde en çok çalışan unsurlar olarak fiil çekim eklerinde % 35'i aşan oranda ayrılık görülmektedir. Yapım ve çekim ekleri arasında bir yeri olan sıfat-fiil ve zarf-fiillerde ise, ortaklık oranının yapım eklerinden az, fakat fiil çekim eklerinden fazla çıkması da bu özelliklerine bağlı olarak anlamlı olmuştur. Edatlar sözlük yapısına bağlı (*leksikolojik*) unsurlar olduğu için hesap edilmemiştir; fakat bunlarda tabii olarak ortaklıklar son derece az ve farklılıklar daha fazla olacaktır.

Böylece her üç lehçenin karşılaştırmasından çıkan sonuçları şöyle yorumlamak mümkündür: Bu lehçelerin birbirlerinden ayrılması bilhassa ses

yapısındaki özellikleri bakımından olmuştur (bk. % 37,2 ortaklık). Yazı dilinin birleştiriciliğinden çok mahrum kalmış ve geniş bir coğrafyaya yayılmış haldeki bu lehçelerin şekil yapısındaki ortaklık veya ses varyantlarına dayanan denklik oranı, her şeye rağmen çok yüksektir (bk. %77,11). Gramer yapısının yanı sıra, bizim bu çalışmamızda söz konusu olmayan sözlük (*leksikolojik*) yapısının karşılaştırmasında da ortaklık (veya ses varyantlarıyla kurulan denklik) miktarının % 70'lerin altına hiç düşmeyeceğini tahmin etmek mümkündür; Türk lehçelerinin böyle geniş bir sözlük mukayesesini yapmak da Türklük bilgisinin kaçınılmaz bir görevi olarak ortada durmaktadır.